

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“AZƏRBAYCANDA İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASI VƏ
İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Əhmədova Könül Elçin qızı

BAKI – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

_____ **imza**
“ ___ ” _____ **2021-ci il**

“AZƏRBAYCANDA İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASI VƏ
İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: İqtisadi nəzəriyyə

Qrup: 14

Magistrant:

Əhmədova Könül Elçin
_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab
_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Hüseyn Afaq Camaləddin
_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi
_____ **imza**

Bakı - 2021

Elm Andı

Mən, Əhmədova Könül Elçin qızı and içirəm ki, “Azərbaycanda insan kapitalının formalaşma və inkişafı problemləri” mövzusu üzrə magistr dissertasiyasında elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etmiş olduğum mənbələrin hər birini ədəbiyyat siyahısında göstərməklə yazmışam.

“AZƏRBAYCANDA İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Azərbaycanın “insan kapitalı”nın konseptual xüsusiyyətlərinin siyasi elm tərifinin aktuallığı, ekspert cəmiyyətinin ölkənin milli və dövlət mənafehlərinin öyrənilməsinə diqqətini artırmaq zərurəti ilə əlaqədardır.

Müasir dünya inkişafı kontekstində bir insanın ictimai-siyasi, həmçinin iqtisadi əlaqələr sistemindəki rolu və yeri keyfiyyətcə dəyişir. XXI əsrin dünya siyasətinin açıq şəkildə ifadə olunmuş antropoloji ölçüyə sahib olduğunu, bir insanın dünya siyasi proseslərinin bir obyektinə çevrildiyini vurğulamaq vacibdir. Bu, yeni siyasi elm kateqoriyalarında öz ifadəsini tapır: insan təhlükəsizliyi, dünya siyasətində aktyor kimi şəxsiyyət, insan kapitalı və s.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin başlıca məqsədi Azərbaycan Respublikası dövlət siyasətinin gerçəkləşdirilməsində “insan kapitalı” anlayışının rolunu müəyyənləşdirməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı statistik analiz metodları, qruplaşdırma və müqayisə, elmi absurdluq, məntiqi və elmi ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Mövcud elmi ədəbiyyat (Azərbaycan, rus, türk, ingilis), dövrü nəşrlər, Dövlət Statistika Komitəsinin və İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, digər nazirlik və komitələr, beynəlxalq təşkilatların materialları və hesabatları, mühazirələr, monoqrafiyalar, elmi məqalələr və tədqiqat sənədləri.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Elmi məlumatların toplanmasında son illərdəki məlumatların olmaması tədqiqat üçün məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Problemin aktuallığı, nəzəri və metodoloji problemlər bu dissertasiya tədqiqatının aparılmasını və məqsəd və vəzifələrin qoyulmasını zəruri etdi.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dissertasiya yerli və xarici iqtisadçıların iqtisadi nəzəriyyə, ixrac potensialının iqtisadiyyatı, strateji idarəetmə, maliyyə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və tənzimləyici aktları, fərmanları, iqtisadi və maliyyə təhsili materialları üzərində işlərini əhatə etmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, insan, insan kapitalı

“PROBLEMS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL AZERBAIJAN”

SUMMARY

The actuality of the subject: The relevance of the definition of political science of the conceptual features of “human capital” in Azerbaijan is due to the need to increase the attention of the expert community to the study of national and state interests of the country.

In the context of modern world development, the role and place of a person in the system of socio-political and economic relations is changing qualitatively.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the dissertation is to determine the role of the concept of “human capital” in the implementation of state policy of the Republic of Azerbaijan.

Used research methods: Methods of statistical analysis, grouping and comparison, scientific absurdity, logical and scientific generalization methods were used in the research process.

The information base of the research: Existing scientific literature (Azerbaijani, Russian, Turkish, English), periodicals, State Statistics Committee and the Ministry of Economic Development, other ministries and committees, lectures, monographs, scientific articles and research documents.

Restrictions of research: The lack of data in recent years on the collection of scientific data has created limitations for research.

The novelty and practical results of investigation: The urgency of the problem, theoretical and methodological problems made it necessary to conduct this dissertation research and set goals and objectives.

Scientific-practical significance of results: The dissertation covered the work of local and foreign economists on economic theory, economics of export potential, economic and financial education materials of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan , man, human capital

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASINA DAİR ELMİ-NƏZƏRİ YANAŞMALAR.....	12
1.1. İnsan kapitalının mahiyyəti və istifadəyə dair nəzəri yanaşmalar	12
1.2. İnsan kapitalının formalaşmasına təsir göstərən amillər	18
1.3. İnsan kapitalının inkişaf strategiyaları	25
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.....	27
2.1. İnsan kapitalının mövcud vəziyyəti və dövlətin bu istiqamətdə tədbirləri	27
2.2. Regional səviyyədə insan kapitalının inkişafına istiqamətlənmə	33
2.3. İnsan kapitalının inkişafında beynəlxalq əlaqələrdən istifadə dərəcəsi	35
III FƏSİL. İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFININ PERSPEKTİVLƏRİ.....	46
3.1. III minilliyin tələbləri, insan kapitalının inkişafında hədəflər və onların istiqamətləri	46
3.2. İnsan kapitalının inkişafına istiqamətlənən dövlət tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi	50
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	66
İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	68
Cədvəllərin siyahısı	71
Qrafiklərin siyahısı	71

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir dünya inkişafı kontekstində bir insanın ictimai-siyasi, həmçinin iqtisadi münasibətlər sistemindəki rolu və yeri keyfiyyətə dəyişir. XXI əsrin dünya siyasətinin açıq şəkildə ifadə olunmuş antropoloji ölçüyə sahib olduğunu, bir insanın dünya siyasi proseslərinin bir obyektinə çevrildiyini vurğulamaq vacibdir. Bu, yeni siyasi elm kateqoriyalarında öz ifadəsini tapır: insan təhlükəsizliyi, dünya siyasətində aktyor kimi şəxsiyyət, şəxs kapitalı və s.

XXI əsrdə dövlətin səmərəli inkişafı üçün ən önəmli şərt “insan kapitalı”ndakı artımdır. Bu kapital təbii ehtiyatlardan daha vacib hala gələn ən dəyərli mənbə olaraq görülür. Amerikalı mütəxəssislər J. Grayson və C. O'Dell-ə görə, informasiya cəmiyyətində rəqabət qabiliyyətinin, iqtisadi böyüməsinin və səmərəliliyinin təməl daşı sayılan fabriklər, avadanlıqlar və istehsal resursları yox, insan kapitalıdır. İqtisadiyyatın üçüncü dərəcəli sektorunun (“xidmət sektoru”) meydana çıxması, eyni zamanda fərdin rolunun siyasi həyatın demokratikləşməsində ən vacib amil halına gəlmiş ictimai həyatın qloballaşmasıdır. Nəticədə, “insan kapitalı” fenomeni müasir sosial elmlərdə fənlərarası səs qazanır və tədqiqat obyektinə çevrilir. İnsan kapitalı problemi Azərbaycan Respublikası Hökumətinin himayəsi altında keçirilən müxtəlif tədbirlər çərçivəsində fəal şəkildə qaldırılır. İnsanın yaratması, istehsalı rahat olacaq, modernləşmə və yenilik olacaqdır. Bu gün qlobal rəqabət texnologiyalar və yenilikçi həllər arasındakı rəqabət deyil, insanlar üçün rəqabətdir. Amerika Google və Facebook-u yox, doğru platforma təklif olunduğu insanları yaratdı və yenilikçi fikirlərini həyata keçirə bildilər. Beləliklə, bu dissertasiya tədqiqatının mövzusunun aktuallığını həm elmi dairələrdə, həm də hökumətdə bu məsələyə marağın artması təsdiqləyir.

CP konsepsiyası 1990-cı ildən etibarən, BMT İnkişaf Proqramının tərəfindən 1995-ci ildən başlayaraq ölkəmiz də daxil olmaqla dünyanın 120-dən çox ölkəsində milli hesabatların müntəzəm hazırlanmasına başladığı insan inkişafı ilə əlaqəli hesabatların (İnsan İnkişaf Hesabatları) yayımlanmağa başladığı dövrdən bəri geniş yayılmışdır. Müasir Azərbaycan üçün yüksək keyfiyyətə malik “insan

kapitalı”-nın formalaşması, Azərbaycan rəhbərliyinin milli-dövlət strategiyasının təməl faktoru kimi müəyyənləşdirilən cəmiyyəti modernləşdirmək siyasəti kontekstində böyük önəm kəsb edir. Modern Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən ölkəmizin modernləşməsi üçün ən vacib amil sayılan insandır: “İnsanların sərbəst inkişafı və onların sosial müdafiəsi hər zaman dövlət siyasətinin prioriteti olacaqdır”. Post-sənayeləşmə dövründə insanın ən vacib və müəyyənədicisi keyfiyyətləri təhsil, peşəkarlıq, öyrənmə, yaradıcılıq və intellektual qabiliyyət səviyyəsidir. Bu baxımdan milli-dövlət maraqlarının prioritetliyini qoruyaraq hər bir insanın mənafeələrinin harmonik şəkildə reallaşmasına şərait yaratmaq prinsipinə riayət etmək vacibdir. Müasir dünyada bir insan yalnız bir vasitə deyil, həm də son bir hədəf kimi, ictimai inkişafın son nəticəsi olaraq çıxış edir. Buna görə də insan kapitalının qorunması və çoxaldılması problemi prioritet bir dövlət vəzifəsinə çevrilməli, onun həlli lazımı şəkildə təmin edilməlidir, çünki insan kapitalının yenidən istehsal intensivliyi ölkənin inkişaf dərəcəsinə müəyyənləşdirir.

Beləliklə, Azərbaycanın “insan kapitalı”nın konseptual xüsusiyyətlərinin siyasi elm tərifinin aktuallığı, ekspert cəmiyyətinin ölkənin milli və dövlət mənafeələrinin öyrənilməsinə diqqətini artırmaq zərurəti ilə əlaqədardır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: İnsan kapitalı yerli və xarici alimlərin əsərlərində nəzərə alınan geniş problemlərinə təsir göstərir. Tədqiqat zamanı müəllif Беккер Г. С., Шемякин Я., Зарецкий А. Д., Кулешова Р. С., Светлов И.Е. və digər müəlliflərin yazılarında olan müddəalara və nəticələrə etibar etdildi.

İnsan kapitalı yerli müəlliflər tərəfindən hərtərəfli tədqiq edilmişdir, bunların arasında K. İmanov, Ş.Balakişiyev, Z.Məmmədov, R. Əliyev, F.Məmmədova, M. Zamanova və bir sıra xüsusi hesabatlar, həmçinin bir sıra xarici mütəxəssislərin işləri bu məsələlərə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın əsasını mövzu ilə əlaqəli yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, yerli və xarici mətbuatda yer almış məlumatlar və digər internet saytlarında yer almış məlumatlar təşkil edəcək.

Tədqiqatının məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin başlıca məqsədi Azərbaycan Respublikası dövlət siyasətinin aparılmasında “insan kapitalı” anlayışının rolunu müəyyənləşdirməkdir.

Dissertasiyanın məqsədinə çatmaq üçün tədqiqat məntiqi və iş quruluşunu müəyyənləşdirən vəzifələr qoyuldu:

1. tədqiqatın əsas konsepsiyalarının məzmununu müəyyənləşdirmək: “insan kapitalı”, “sosial kapital”, “intelektual kapital”, “insan kapitalı” konsepsiyasının əsas müddəalarını açmaq;

2. müasir siyasətin “insan ölçüsünü” müəyyənləşdirmək;

3. “insan kapitalı” konsepsiyasının həyata keçirilməsi sahəsində Azərbaycanın dövlət siyasətinin formalaşmasının əsas mərhələlərini təhlil etmək;

4. Azərbaycanın xarici siyasət strategiyasında “insan kapitalı” anlayışının yerini müəyyənləşdirmək;

5. insan kapitalının qlobal səviyyəsini xarakterizə etmək;

6. Azərbaycanda insan kapitalı inkişaf indeksinin beynəlxalq reytinglərdə göstəricilərinin müqayisəli təhlilini aparmaq və beynəlxalq göstəricilərdə Azərbaycan göstəricilərinin yerini müəyyənləşdirmək;

7. Azərbaycanın “insan kapitalı”nın inkişaf perspektivlərini qiymətləndirmək.

Tədqiqat işinin obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyektı insan kapitalıdır. Tədqiqatın predmeti isə müasir Azərbaycanda “insan kapitalı”nın inkişafıdır.

Tədqiqatın metodları: Dissertasiya tədqiqatının metodoloji əsasını ümumi elmi və politoloji tədqiqat metodları təşkil etmişdir: tarixi metod Azərbaycanda insan kapitalı konsepsiyasının formalaşmasının əsas mərhələlərini nəzərdən keçirməyə imkan verdi; sistem təhlili metodu tədqiqat mövzusunə mürəkkəb və çoxölçülü bir şəkildə yanaşmağı, habelə insan kapitalı konsepsiyası ilə informasiya cəmiyyəti konsepsiyasının əlaqəsini və qarşılıqlı əlaqəsini yaratmağa imkan verdi. Müqayisəli analiz metodunun Azərbaycanda və xaricdə İnsan Kapitalı İnkişaf İndeksinin əsas göstəricilərini xarakterizə etməkdə faydalı olduğu sübut edildi; Proqnozlaşdırma metodu Azərbaycanın “insan kapitalı”nın inkişaf perspektivlərini qiymətləndirməyə imkan verdi.

Siyasət elminin ümumi nəzəri və ümumi metodoloji potensialına əsaslanan dissertasiya tədqiqatının müəllifi “insan kapitalı” konsepsiyasının Azərbaycanda 21-ci əsrdə modernləşmə siyasətinin həyata keçirilməsi kontekstində tətbiqi kontekstində hərtərəfli yanaşdı.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən, təşkilatlar tərəfindən yayımlanan illik hesabatlardan və digər dövrü ədəbiyyatlardan istifadə əsasında hazırlanmışdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın əsas məhdudiyyətləri bu sahədə informasiya bazasının azlığı və bu sahə ilə əlaqəli göstəricilərin əlçatanlılığının zəif olmasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: İnsan kapitalının inkişaf etməsi ilə bağlı tədqiqatlarda əsas məqsəd fasiləsizliyin təmin olunması, əmək məhsuldarlığı yüksəldilməsi və bütün iqtisadi inkişafda rolunun artırılmasıdır.

Nəticələrin praktik əhəmiyyət və tətbiq sahələri: Bu dissertasiya tədqiqatının əsas müddəaları təhsil prosesində istifadə oluna bilər. Bu iş siyasi arenada insan kapitalı məsələləri üzrə təlim kurslarının inkişafı üçün səmərəli ola bilər.

Dissertasiyanın nəticələri və materialları müxtəlif dövlət qurumları üçün analitik material kimi də istifadə oluna bilər (Azərbaycan Respublikası Hökuməti, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və s.). Dissertasiyanın materialları siyasi elmdə geniş spektrli problemlər üzrə elmi tədqiqatların gələcək inkişafı üçün əsas ola bilər.

I FƏSİL. İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASINA DAİR ELMİ-NƏZƏRİ YANAŞMALAR

1.1. İnsan kapitalının mahiyyəti və istifadəyə dair nəzəri yanaşmalar

İnsan kapitalı konsepsiyası birinci dəfə 1960-cı ildə Amerikalı iqtisadçı Gary Becker tərəfindən irəli sürüldü. Həmin nəzəriyyə ötən əsrin 80-ci illərinin sonları iqtisadçı Theodor Schultzun əsərlərində daha çox inkişaf etdirildi. İnkişaf etmiş ölkələrin çətin iqtisadi vəziyyəti ilə maraqlanan T. Schultz kasıb insanların rifahının yaxşılaşdırılmasının torpaq, texnologiya və ya insan səylərindən deyil, bu insanların sahib olduqları biliklərdən asılı olduğunu qeyd etmişdi. İqtisadiyyatın bu keyfiyyət tərəfin “insan kapitalı” adlandıraraq, ona aşağıdakı tərifini vermişdi: bütün insan qabiliyyəti ya fitri, ya da qazanılandır, hər bir adam anadangəlmə qabiliyyətlərini təyin etmiş fərdi bir gen dəsti əsasında doğulur; insanın əldə etdiyi və müvafiq investisiyalarla artırılması mümkün dəyərli keyfiyyətləri insan kapitalıdır.

G. Beckerin nəzəriyyəsi budur ki, istehlakçı olaraq insanlar yalnız müəyyən qısamüddətli dövrlərdə deyil, həyatları boyu gəlirlərini maksimum dərəcədə artırmaqda maraqlıdırlar. G. Beckerin fikrincə insan kapitalının mahiyyəti hər bir insanın biliyi, təhsili və peşəkarlığıdır. İnsan kapitalını fiziki cəhətdən fərqləndirən ən vacib xüsusiyyət, tərifinə görə şəxsin şəxsiyyətində təcəssüm etdirilməsi və ya maddiləşdirilməsidir (Беккер Г.С. 2003). Bu o deməkdir ki, insan kapitalının özü hər bir insanın şəxsi və fərdi mülküdür və o yalnız onu öz mülahizəsinə görə sərbəst buraxa bilər.

Əksər Qərb iqtisadçılarının tərifindəki “insan kapitalı”, adamların bəxş etdiyi və əmtəə və xidmətləri istehsal etmək məqsədilə müəyyən bir zamanda istifadə oluna bilən bir sistem, əldə olunmuş bilik, bacarıq, motivasiya, həmçinin enerji kompleksidir. “Bu kapitalın bir növüdü, ona görə ki, gələcək qazancın, ehtiyacların gələcəkdə təmin edilməsinin yaxud da hər ikisinin mənbəyidir. O insandır, çünki insanın ayrılmaz bir hissəsidir” (Зарецкий А.Д. 2016).

İqtisadi elmdə insan kapitalı əmək fəaliyyəti subyektlərinin istehsalatda iştirak etmək qabiliyyəti olaraq qəbul edilir, ancaq bu əmək fəaliyyətinin subyektinin vəzifələrinə, maddi və mənəvi sağlamlıq, yaradıcılıq potensialı və s. “Protestant etikası və kapitalizm ruhu” əsərində M. Weber iqtisadi şərtlərin, sosial amillərin, dini radikal inancların qarşılıqlı təsirini təhlil edərək ənənəvi və dini fərqlərin mövcud olduğuna diqqət çəkir.

Müasir iqtisadçıların tərifindəki insan kapitalı intellektual həyat sahələrinin, şəxsiyyət potensialının məcmusunun (ШЕМЯКИН Я. 2001) və onun sərəfələrinin birləşməsinə əsaslanır. Eyni zamanda, elm, sənət, din, təhsil intellektual həyat sahəsinə daxil edilir. Şəxsiyyət potensialının cəmi bunlara daxildir: epistemoloji (idrak), konstruktiv (yaradıcı), aksioloji (dəyər yönümlü), ünsiyyətçil, estetik. Və insanın səlahiyyətləri bunlardır:

- Bir insanın zəka, enerji, pozitiv olmaq, etibarlılıq, işinə sadıqlıq gətirmə qabiliyyəti;
- Qeyri-müəyyənliyə və mürəkkəbliyə müqavimət bacarığı; müzakirələrdə mövqe tutmaq; işin baş verdiyi siyasi və iqtisadi mühitin əhəmiyyətini görmək;
- Bir insanın öyrənməsi qabiliyyəti: istedad, təsəvvürlər, yaradıcı şəxsiyyət, ixtiraçılıq (həyat şəraitində işi vicdanla və səmərəli yerinə yetirmək bacarığı);
- Bilik münasibətlərini təşkil etmək və onları təşkil etmək bacarığı;
- Məlumat və bilik axtarmaq və bölüşmək bacarığı: komanda ruhu və hədəflərə nail olmaq üçün müsbət diqqət;
- Bir fərdin yalnız bir ölkə daxilində hərəkət etmə qabiliyyəti;
- Dünyanın mədəni nailiyyətləri və təcrübəsi ilə tanış olma üçün müxtəlif bilik bazalarına müraciət etmək bacarığı;
- Fərdin yeni cəmiyyətin əxlaq normalarına uyğunluğu və s.

Y. V. Khadiulina “Müasir cəmiyyətdə insan kapitalına investisiyanın rolu və əhəmiyyəti” məqaləsində qeyd edib ki, insan kapitalı ancaq insana xas olan bir bilik və istehsal keyfiyyətləri ehtiyatı yox, həm də onun verdiyi qabiliyyət və fürsət deməkdir. Beləliklə, iqtisadi tərəqqinin əsl hərəkətverici qüvvəsi insandır. İnsanlar dəyər yarada bilən yeganə elementdir. Qalan hər şey: pul, xammal, fabriklər,

avadanlıqlar, enerji - yalnız istehsal potensialıdır. Hər hansı bir ixtisasa (ən aşağı və ya ən yüksək) sahib olan şəxs potensialından istifadə etməyincə, əvvəlcə işləməyə məcbur etməyincə heç bir şey əlavə etmir və əlavə edə bilməzlər. İnsanlar fitri keyfiyyətlərini (insanlıq, fəaliyyət motivasiyası), əldə olunmuş bilik və əmək alətlərini idarə etmək bacarığı (Резник В.С. и др. 2015: с.83).

A.P.Morova “İnsan kapitalına və sosial infrastruktura yatırımlar” məqaləsində insan kapitalının iqtisadi böyümədə vacib bir amildir. Nəticədə, müəyyən bir dövlət daxilində cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi aşağıdakılarla müəyyən edilir:

- Hakim iqtisadiyyat növləri;
- Müəyyən dəyərlər və maraqlar iyerarxiyası;
- Əhalinin xüsusiyyətləri (“insan kapitalı” deyilən).

Beləliklə, insan kapitalı dedikdə əmək fəaliyyəti subyektlərinin sosial-iqtisadi mühitdə müsbət fəaliyyət göstərmələrini təmin edən qabiliyyətlərini, biliklərini, bacarıqlarını nəzərdə tuturuq.

Bu cür keyfiyyətlər, fikrimizcə, əmək fəaliyyəti subyektinin həyat səviyyəsi, onun qidalanması, sağlamlığı və təhsili ilə müəyyən olunur. İnsan kapitalı inkişafına investisiya qoymaq əmək məhsuldarlığının artmasına, istehsalın artmasına, yəni insan potensialının genişlənməsinə gətirib çıxarır, bu səbəbdən də çağdaş tədqiqatçılar təhsilə qoyulan investisiyaları ən vacib və zəruri investisiya növü hesab edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “insan kapitalı” məvhumu formalaşmasında və inkişafında xeyli geniş və daha əvvəlki “insan potensialı” konsepsiyasından irəli gəlir. Bu anlayışların mahiyyətini nəzərə alaraq insan potensialının müqəddəs özəl mülkiyyət hüququ kimi təməl dəyərlər çərçivəsində formalaşdığına diqqət çəkirik; boş yer; mal və xidmətlərin mübadiləsi və paylanması; alınan iqtisadi gəlir və ya mənfəət. Buna görə planlama və inzibati iqtisadi fəaliyyət şəraitində yüksək keyfiyyətə malik rəqabət qabiliyyətli bir insan potensialı formalaşa bilməzdi, çünki zəruri iqtisadi məkan yaradılmadı, insan kapitalı, ictimailəşmə qabiliyyəti və cəmiyyətdə davamlı fəaliyyət göstərmək (Зарецкий А.Д. 2006: с.52).

A.I.Dobrynə məxsus “Keçid iqtisadiyyatı üzrə insan kapitalı: formalaşması, qiymətləndirilməsi, istifadənin səmərəliliyi” məqaləsində “bir insanın sərmayə və qənaət nəticəsində formalaşan sağlamlıq, bilik, bacarıq, motivasiya istənilən bir ehtiyatı” ümumi insan inkişafına təsir göstərir.

Müasir cəmiyyətdə iqtisadi bilik sahəsində fərdlər tələb olunur: uyğunlaşma bacarığı olan, dəyişikliklərə psixoloji cəhətdən hazır, risk almağa hazır olanlar; müasir rabitə vasitələrinə sahib olmaq, müxtəlif fəaliyyət sahələrində (fərdi, peşəkar) fəal şəkildə istifadə etmək; məlumat axtarmaq və özünü inkişaf etdirmə bacarıqları ilə; həm vahid əsas biliklərə, həm də sosial peşə biliklərinə sahib olmaq; peşə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, müvafiq səriştələrə yiyələnməyə, peşə və fəaliyyət növünü dəyişdirməyə hazırdır; ərazi hərəkətliliyinə meyilli; qanuna tabe olmaq; pozitiv nəticələr əldə etmək üçün yönəldilmişdir; mülkiyyət rifahını vacib bir həyat hədəfi hesab edənlər; öz sağlamlıqlarını bir investisiya (pul, vaxt) olaraq nəzərə alaraq; müstəqil bir ailəni idarə etməyə can atmaq (erkən yaşda işləmək bacarığı); ünsiyyətçi və xarici əlaqələrə açıq; tolerant və sosial cəhətdən aktivdir.

Bu xüsusiyyətlərə sahib olan cəmiyyət üzvləri, sosial fəaliyyətin müxtəlif sahələrində əmək məhsuldarlığının artmasına, istehsal səmərəliliyinə kömək edə bilirlər.

İqtisadiyyat cəmiyyətin inkişafının mərkəzi elmlərindən biri olmaqla yanaşı ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyası və perspektivlərini müəyyənləşdirməli və bununla əlaqəli insan kapitalı problemini təbii həll etməlidir. Tanınmış iqtisadçılar Y. Andreev, A. Dobrynin, S. Dyatlov, A. Podberezkin, E. Tsyrenova, E. Yasin və başqaları insan kapitalının çoxalma qabiliyyətinə sahib olmasına diqqət çəkirlər. İqtisadçılar baxımından bu, insan kapitalına xərclənən xərclərin geri qaytarılması və daha çoxlu gəlir gətirməsi deməkdir.

Beləliklə, müasir yenilikçi bir iqtisadiyyatda insan potensialı, həmçinin insan kapitalı problemi, təhsil vasitəsi ilə insan potensialının artırılmasına və insan kapitalına çevrilməsi üçün müsbət şərait yaratmağa yönəlmiş bir-biri ilə əlaqədar və bir-birindən bağlı olan ictimai siyasət fəaliyyət sistemi kimi qəbul edilir.

Effektiv və kifayət qədər tam, fikrimizcə, mümkün insan kapital növlərinin təsnifatı V.T. Smirnov, I. V. Skoblyakova əsərlərində nəzərdən keçirilir. Müəlliflər səhiyyə kapitalı kimi insan kapitalını əmək kapitalı; intellektual kapital; təşkilati və sahibkar kapitalı; mədəni-mənəvi kapital; Marka dəyəri; struktur kapital; təşkilati kapital kimi xarakterizə edir və qiymətləndirirlər.

Onların təklif etdikləri insan kapitalının təsnifatı onun tərkib hissələrini nəzərə almır, əksinə tədqiqatının fərqli cəhətlərini xarakterizə edir. "Innovativ iqtisadiyyatda insan kapitalı" məqaləsində Y.N. Andreev haqlı olaraq qeyd etdi ki, insan kapitalının göstərilən komponentlərinin hamısına "xərclər smetası" verilə bilməz. Buna baxmayaraq, təklif olunan insan kapitalının siyahısı, əmək fəaliyyətinin subyektinin yaradıcılıq qabiliyyətləri kimi həyata keçirilməsinin mümkün yolları barədə bir fikir verir (Бондарь А.В. 2015).

V.V.Gorbunova, insan kapitalının həyata keçirildiyi fəaliyyət subyektini (işçi) ilə işəgötürən arasındakı əlaqənin kifayət qədər tam və inandırıcı bir təhlilini təqdim etməkdədir. İnsan kapitalı yığılması üçün müəyyən şərtin insan potensialının inkişaf etdiyini, çünki insan kapitalının insan potensialından formalaşdığını qeyd etdi. Əmtəə və xidmət istehsalında fəaliyyət göstərən insan kapitalının mahiyyəti, maddəli əməyin istifadəsindən asılı olaraq özünü artıran, öz-özünə hərəkət edən bir dəyər təmsil etməsidir.

Dəyər baxımından insan kapitalı, istehsal vasitələrinin sahibi işəgötürənin xərcləri hesabına işçilərin işçi qüvvəsinin xüsusi keyfiyyətlərinin yaradılması və müəyyən səviyyədə saxlanılması xərclərindən başqa bir şey deyil. İşəgötürən bu dəyişkən kapitalın keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, artıq dəyər yaratmaq qabiliyyətini artırmaqda maraqlıdır. Üçüncü tərəflər (ailə, dövlət və hətta daha az maddəli işçinin özü) deyil, işəgötürən, istehsal vasitələrinin sahibi o, "investor" - işin bir hissəsini idarə edəndir (http://www.rusnauka.com/ESPR_2006/İqtisadiyyat/14_gorbunova%20svdoc.html).

İnsan kapitalının toplanmasının yalnız "yeni dəyər" əlavə edilməsi müəssisənin heç bir vasitəsi hesabına deyil, məhsuldar işləməsi nəticəsində əldə olunan qazancın həmin hissəsi hesabına meydana gəldiyi zaman mümkündür.

Təklif olunan təsvir, “insan potensialı”, həmçinin “insan kapitalı” məvhumları arasında açıq bir fərq verir.

İqtisad elmləri doktoru, prof. V.P.Shetininin dediyinə görə insan potensialı yalnız muzzdlu iş zamanı insan kapitalına çevrilə bilər. Daim tamamlanır və dəyişdirilir, lakin ehtiyat bazası - “ümumi insan kapitalı” sabit olaraq qalır. İnsan kapitalı altında bir insanın enerji qüvvələrini toplayan insan iqtisadi fəaliyyəti sistemini anlamaq olar.

Lakin müasir Azərbaycandakı vəziyyət belədir ki, insan potensialının insan kapitalına çevrilməsi üçün bir qədər əsas yoxdur, çünki hazırda Azərbaycanda insan potensialı yalnız bir gün “istehsal prosesində insan kapitalı ola biləcək bir fürsətdir”.

Bununla birlikdə, R. S. Moiseev, insan potensialının sərvətinin əmtəə formasına məhdudiyətsiz köçürülməməsi barədə xəbərdarlıq edərək, təbii ehtiyatların istifadəsi ilə bənzətməyə əsas verir. “Bir insanın sosial komponentinin” kapitala çevrilməsi İnsan üçün Bərabərlik, Qardaşlıq, Azadlıq və Hüquqların tələblərinə ziddir. İnsan kapitalı insan anlayışını əvəz etməməlidir, çünki təbii kapital təbiətlə eyni deyil (<http://www.terrakamçatka.org/nəşrlər/artidel.html>).

Yuxarıda deyilənlərə əsasən, Azərbaycanda insan inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bunlar aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- cəmiyyətin sosial qurumlarında iqtisadi komponentin gücləndirilməsi;
- cəmiyyət daxilində sosial münasibətlərdə fərdiləşdirmə səviyyəsinin artırılması;
- ətraf aləmin quruluşunu və sosial-iqtisadi münasibətlər sistemini anlamaq üçün şəxsiyyət yönümlü yanaşmaların inkişafı.

1.2. İnsan kapitalının formalaşmasına təsir göstərən amillər

İnsan kapitalı, əhalinin gəlirlərini artıran bir amildir, yüksək inkişaf səviyyəsi təşkilatların rəqabət qabiliyyətinin artmasına və milli rifahın artmasına yardım edir. İnsan kapitalı formalaşması bir çox amilləri birləşdirərək və müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilir; müxtəlif formalarda gerçəkləşdirilə bilər və insan həyat dövrünün mərhələlərinin hamısından keçə bilər. İnsan kapitalının bəzi quruluşu və keyfiyyəti iqtisadi böyüməyə, şəxslərin iqtisadi və sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Bu baxımdan, strukturu, yüksək keyfiyyətə malik insan kapitalının formalaşmasına kömək edən amillər nəzərə alınaraq insan kapitalının idarə olunmasına müasir yanaşmaların hazırlanması və gerçəkləşdirilməsi zərurətə çevrilir. İnsan kapitalı formalaşmasına təsir edən əsas amillər barədə analitik məlumatlar vacib görünür.

İnsan kapitalı formalaşması bir şəxsin ən yüksək potensiala çatdığı və təhsil, məşğulluq, bacarıq formalaşması və şəxsiyyət inkişafının optimal birləşməsi üçün səy göstərdiyi davamlı, dayanıqlı bir prosesdir. İnsan kapitalı formalaşması işçi gücünün məhsuldar keyfiyyətlərinin yaxşılaşdırılması, yüksək səviyyədə təhsil verilməsi, bacarıqlarının artırılması üçün uzun müddətli bir prosesdir. İnsan kapitalı formalaşması bir ölkənin uzunmüddətli iqtisadi böyüməsi üçün vacibdir və yeni yenilikçi texnologiyalarla eyni fayda təmin etməkdədir.

İnsan kapitalı formalaşma və inkişafı insan kapitalının məzmunu, ictimai və fərdi üstünlüklərin yaradılması prosesinə təsirini araşdıran bir çox alim tərəfindən öyrənilmişdir. G. Becker və T. Schultz insan kapitalı nəzəriyyəsi qurucuları hesab olunurlar. Sonuncusu, sənaye, həmçinin post-sənaye iqtisadiyyatında insan kapitalının istehsalın əsas amili kimi əhəmiyyətini anlamaq məqsədilə bir çox araşdırma apardı. G. Becker insan kapitalı məvhumunu təşkilatlar və müəssisələrə münasibətdə nəzərdən keçirmişdir (Бжезинский 3. 2014).

İnsan kapitalı istənilən iqtisadi sistemin əsas mənbəyi və böyümə amili kimi görülməlidir. İnsan kapitalı, müəssisələrin, sənaye sahələrinin, sosial-iqtisadi komplekslərin, bələdiyyə ərazilərinin, bölgələrin, ölkələrin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üzrə strateji imkanlar yaradan insanların bilik, vərdiş və bacarıqlarının

məcmusudur. İnsan kapitalının istifadəsindən gələn gəlir, kapitalın sahibi olaraq əldə edilə bilər.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilat (OECD) sənədləri insan kapitalını “şəxsi, sosial, o cümlədən iqtisadi rifahın yaradılmasına töhfə verən insanların özündə cəmləşdirən bilik, bacarıq, sərişələr və digər xüsusiyyətlər kimi təyin edir.

Cədvəl 1: İnsan kapitalının əsas komponentləri

İnsan kapitalı	İnsan kapitalı komponentləri
Sağlamlıq kapitalı	<ul style="list-style-type: none"> - Sağlamlıq səbəbi ilə irsiyyət (hansısa bir xəstəliyə meyilli olmaq); - fiziki və psixoloji potensial; - ümumi sağlamlıq; - ruhi sağlamlıq; - səhiyyənin inkişaf səviyyəsi; - təhlükəsizliyin təmin edilməsi (fiziki, iqtisadi, ekoloji, sənaye, sosial); - psixoloji və sosial sabitlik.
Təhsil kapitalı	<ul style="list-style-type: none"> - ümumi məlumat; - xüsusi bilik; - tədqiqat bacarıqları; - biliyin sosial dəyəri; - özünütəhsil bacarıqları.
Peşəkar kapital	<ul style="list-style-type: none"> - ümumi peşəkar bilik, bacarıq və vərdiş; - peşəkar iş təcrübəsi; - təşkilatçılıq bacarığı; - yaradıcılıq qabiliyyətləri; - sahibkarlıq qabiliyyəti; - yenilikləri inkişaf etdirmək və tətbiq etmək bacarığı; - məhsuldar qabiliyyətlər.
Mədəniyyət kapitalı	<ul style="list-style-type: none"> - ümumi mədəniyyət və incəsənət; - təhsil; - özünü inkişaf etdirmə üçün sosial-mədəni motivasiya
Davranış kapitalı	<ul style="list-style-type: none"> - Üstün Sosial Dəyərlər; - Davranış qaydaları; - sosial infrastruktur inkişaf səviyyəsi; - sosial qarşılıqlı əlaqə potensialı; - əmək motivasiyası; - korporativ mədəniyyətdə iştirak.

Mənbə: İnsan kapitalın komponentləri, <http://www.anl.az/down/meqale/palitra/2010/dekabr/>, 2020

S. Fischer, R. Dornbusch, K. Schmalenzi, “insan kapitalı insanda təcəssüm etdirilən gəlir əldə etmə qabiliyyətinin bir ölçüsüdür”. Buraya fitri qabiliyyət və istedad, eyni zamanda təhsil və qazanılan vərdişlər daxildir.

A.I.Dobryinin, bu və ya başqa ictimai təkrar sahədə məhsuldarlığın və əməyinin keyfiyyətinin artması üçün kömək edir və beləliklə də müəyyən bir insanın qazancının artmasına səbəb olur.

Müasir insan kapitalı insan zəkası, onun peşəkar və yaradıcı inkişaf motivasiyası, mentaliteti ilə ayrılmaz olaraq bağlıdır. Təhsil, səhiyyə, tərbiyə, özünütəhsil, mədəniyyət və incəsənət, elm, biznesin inkişafı, informasiya dəstəyi, təhlükəsizlik: həyatın müxtəlif sahələrinə yatırılan investisiyaların hesabına formalaşmaqdadır. Peşəkar bilik, bacarıq, həmçinin vərdişlərin inkişafı və təkmilləşdirilməsinə investisiya qoyaraq insan kapitalını artırmaq digər sahələrlə müqayisədə ən təsirli hesab olunur.

Müasir şəraitdə insan kapitalının formalaşması ömür boyu təhsil konsepsiyası ilə yaxından əlaqələndirilir və nəticə əldə etmək və gəlir qazanmaq üçün peşə fəaliyyətində tətbiq edilə biləcəyi müəyyən bilik, bacarıq, bacarıqların bir şəxs tərəfindən daim formalaşmasını əhatə etməkdədir. Hər bir şəxs həyatı boyu təhsil səviyyəsini yüksəltməyə çalışmalıdır. İnsan kapitalının formalaşması mərhələlərinin dövrü insan kapitalının özünün əsas komponentlər və onların komponentləri toplusu kimi formalaşmasından ibarətdir (Cədvəl 1) və faydalı bir nəticə və ya gəlir qazanmaq üçün insan kapitalından istifadə mərhələsidir.

Hər dövr, əldə olunmuş bilik və bacarıqların tətbiqi nəticəsində müəyyən bir nəticə və ya gəlir əldə etməklə başa çatır. Bir insan bilik və bacarıq qazanma mərhələsini hansı nöqtədə bitirəcəyinə qərar verməsi mümkündür. İnsan kapitalı formalaşmasının hər bir mərhələsi bir şəxsin təhsil, tərbiyə və fiziki inkişaf prosesində topladığı çoxlu bilik, bacarıq və vərdiş ilə xarakterizə edilir. Bu səbəbdən, insan kapitalının keyfiyyət səviyyəsi də daha yüksəkdir və bu, ümumiyyətlə, daha yüksək gəlir qazanmaq ehtimalını müəyyənləşdirir. İnsan kapitalı formalaşması prosesi ləngiyirsə, bu yeni biliklər və bacarıqlara sahiblənmə ehtiyacının ortaya çıxmasına işarə olur.

İnsan kapitalı çoxmənəli və daim dəyişən çoxşaxəli bir anlayışdır. Bu, məzmununun və təsnifatının müəyyənləşdirilməsinə yanaşmalardakı fərqi izah edir. Məsəl üçün, hansısa bir kapital olaraq, insan kapitalı isə öz həyat dövründə

bir neçə mərhələdən keçməkdədir. Bunlar: formalaşma, inkişaf, yığılma, qorunma və istifadə. Həmin işdə insan kapitalı məzmunu insan kapitalının həyati dövrünün göstərilən mərhələlərini təsir göstərənə bəzi amillər vasitəsilə təqdim olunur.

Amillər bölünür:

- Bioloji

Bir insanın doğuşdan qazandığı etdiyi və istehsal prosesi istifadə edə biləcəyi (fiziki və mənəvi) xüsusiyyətləri (cinsi, boyu, çəkisi, xarakteri və s.).

Praktiki olaraq təsir etmir.

- Sağlamlıq amili

Bir şəxsin fiziki və psixoloji vəziyyəti, iqtisadi istehsalda iştirak etmək qabiliyyəti. İşçinin iş qabiliyyətinin genişləndirilməsini və yaxşılaşdırılmasını təşviq edir, kapitalın gəlirliliyini və tam amortizasiya müddətini təsir edir.

Sağlamlığın sisteməlik şəkildə izlənməsi, qorunması və yaxşılaşdırılması mümkündür.

- Sosial amil

Sosial əlaqələrin subyekt kimi insana xas olan xüsusiyyətlər toplusu (irq, mənşə ölkəsi, milliyət, müəyyən bir sosial qrupa mənsub ...).

Əhəmiyyətli bir rol təhsil sisteminin yanında xidmət sisteminin inkişaf səviyyəsini də oynayır.

- İqtisadi amil

- Əmək bazarı (əmək bazarında olan tələb və təklif, bazar segmenti)

- Əmək haqqı sistemi

- Əmək mobilliyi

Beləliklə, insan kapitalının məzmununa ayırmaq daha aydın olur: fitri qabiliyyətlərin (istedad), ümumi, həmçinin xüsusi təhsilin (qabiliyyət və biliklərin) cəmi, qazanılan peşəkar təcrübə (məlumat), yaradıcılıq potensialı, mənəvi və psixoloji (media)) və fiziki sağlamlıq (səhiyyə).

İnsan kapitalının formalaşmasına qruplara birləşdirilə bilən bir sıra faktorlar təsir edir: demoqrafik, iqtisadi, sosial, sənaye, ekoloji, texnoloji, institusional, davranışçı və s. bu amillərdən bəziləri bu işdə öyrənilmişdir.

İnsan kapitalının formalaşmasında sosial-iqtisadi amillər aşağıdakılardır:

- 1) xalq sağlamlığı;
- 2) əhalinin ümumi təhsil səviyyəsi ilə peşə hazırlığı, əmək bazarında ixtisaslı işçi qüvvəsi təchizatı;
- 3) əmək bazarı, onun kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri;
- 4) işçilərin iş şəraiti, müəssisələrin maddi təminat səviyyəsi və texniki-iqtisadi inkişafı səviyyəsi, onların sosial infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi;
- 5) işçilərin iqtisadi sahələrin inkişaf səviyyəsinin tələblərinə uyğun olaraq ixtisaslarının artırılması;
- 6) müəssisələrin kadrlarının sosial inkişafı.

İnsan kapitalının formalaşması üçün təsir göstərən ətraf mühit amillərinə ümumi ekoloji vəziyyət və müəyyən bölgələrin əhalisinin yaşadığı təbii-iqlim şəraiti aiddir. Ekoloji vəziyyət təbii ehtiyatların mövcudluğu və keyfiyyəti, insanın və təbii mühitin qarşılıqlı əlaqəsi, antropogen fəaliyyətin ətraf mühitə təsiri, təbiətə verilmiş kompensasiya səviyyəsi kimi göstəricilərlə xarakterizə olunur.

İçməli suyun və qidanın keyfiyyəti də mənfi dəyərləri bu amillərdən insan sağlamlığına mümkün təhlükələri göstərən bir sıra göstəricilərdən istifadə edərək qiymətləndirilir. Sanitariya, həmçinin gigiyenik iş şəraiti də vacibdir, çünki uzun müddət insan işçisinə məruz qalma növünü və nəticələrini müəyyənləşdirirlər.

Ətraf mühit həm təbii dəyişikliklərdən, həm də antropogen təsirlərdən təsirlənir. XXI əsrdə, insan kapitalı formalaşmasında və inkişafında fərdlərin sağlamlığını və müxtəlif sahələrdə inkişaf etmə qabiliyyətini təmin edəcək ekoloji bir komponenti də nəzərdə tutmaqdadır.

İnsan kapitalının formalaşması üçün təsir göstərən mühüm amil ölkədə təhsilin inkişafıdır ki, bu da insanın əmək fəaliyyətində optimal və rəasional şəkildə istifadə olunan müəyyən bir bilik fondunu formalaşdırmağa imkan yaradır. Bu cür, bir qayda olaraq, daim yenilənən bilik və bacarıq ehtiyatları daimi və hətta artan bir gəlir mənbəyidir. Bu gün həm ali, həm də orta peşə təhsili olan mütəxəssislərə böyük tələbat var.

İnsan kapitalının formalaşması üçün təsir göstərən digər bir amil əmək bazarıdır. Əmək bazarının bir xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, işəgötürən və potensial işçi arasındakı müqavilə münasibətlərinin obyektivi şəxsin iş qabiliyyətidir. Bu nöqteyi-nəzərdən əmək bazarının funksiyaları istehsal və xidmət sahələrini əmək resursları ilə təmin etmək, onların bölgüsü, işçilərə yaşayış və işəgötürənlər təmin etməklə əməyin stimullaşdırılması - müəssisələrin uğurlu işləməsi və inkişafı üçün vasitədir.

Əmək bazarının özünütənzimləmə mexanizmi nəticəsində məşğulluq səviyyəsi, əmək haqqı, işsizliyin səviyyəsi və quruluşu qurulur. Əmək bazarında olan tələb və təklif bunlardan təsirlənir.

İnsan kapitalının səmərəli formalaşması və dövlətin iqtisadi inkişafı üçün başlıca daxili iş qüvvəsindən istifadənin səmərəliliyinin və iqtisadi subyektlər tərəfindən ona olan tələbin ən uyğun quruluşunun artmasını təmin edən əmək bazarıdır.

Əhalinin məşğulluğunun inkişafı sahəsində dövlət siyasəti ilk növbədə əhalinin iqtisadi fəallığının və əmək ehtiyatlarının səmərəliliyinin artırılmasına, peşə təhsili sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. İşçilərin fərdi motivasiyası insan kapitalının effektiv dövrüyyəsi üçün vacib şərtidir. İnsan kapitalının yüksək keyfiyyətli formalaşması və inkişafı mal və xidmətlərə yeni bazar ehtiyaclarının yaranması ilə əlaqədardır. Bu ehtiyaclar daim dəyişir, artmaqdadır və formalaşması insanların bilik səviyyəsinin və praktik bacarıqlarının artması ilə əlaqəli olan yeni səriştələr tələb edir. Bunun sayəsində fərdi gəlirlər də artır və ölkənin milli gəliri artır (Корчагин Ю.А. 2011).

Əmək bazarında dövlət siyasətinin vacib istiqamətləri məşğulluq və özünüməşğulluqda mobilliyin inkişafı, habelə əlillər və çoxuşaqlı valideynləri işlədən təşkilat və müəssisələrə dəstək və stimullaşdırma mexanizminin səmərəli fəaliyyətinin təmin olunmasıdır.

İnsan kapitalının formalaşması və iqtisadi həyata keçirilməsinə institusional faktorlar da təsir göstərir:

1) insan hüquqlarını, ailədə və cəmiyyətdə, sosial və əmək sferasında inkişafını tənzimləyən qanunvericilik ilə normativ hüquqi akt. Əmək qanunvericiliyi məşğulluq səviyyəsindəki dəyişiklikləri məhdudlaşdırır, nisbi sabitliyini qoruyur. İşsizlərin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə müəyyən olunmuş minimum əmək haqqı, həmçinin iş və məşğulluq mərkəzlərinin çox fəal olmayan işi az əmək haqqının qorunması üçün əsas şərtidir, əmək haqqının dəyişən hissəsinin kifayət qədər böyük bir hissəsi işə götürəndən işə götürənə çevik cavab verməsini nəzərdə tutur;

2) bir insanın sosial və mədəni inkişafına yönəlmiş dövlət siyasəti;

3) təhsil, məşğulluq üçün bərabərliyin və bərabər imkanlar təmin olunması, ayrı-seçkiliyin ortadan qaldırılması.

İnsan kapitalı formalaşması ilə işçinin əldə etdiyi gəlir arasında bir əlaqə vardır. Gəlirin artması ilə insan kapitalının inkişaf etməsi üçün daha çoxli imkanlar yaranır: sağlamlığın yaxşılaşdırılması, peşəkar inkişaf və s. fərdin istifadə edə biləcəyi daha çox gəlir qazanmaq ümidləri öz inkişafı ilə əsaslandırılmır və qohumlarının inkişafına sərmayə qoyurlar, yəni insan kapitalının formalaşmasında iştirak etmək.

İnsan kapitalı iqtisadiyyatın səmərəli inkişafı və rəqabət üstünlüyünə nail olmaq məqsədli müəyyənəddici amildir. Bir çox tədqiqatçı, iqtisadi böyümənin asılı olduğu texnologiyadakı dəyişikliklərin, elmi nailiyyətlərin insan kapitalı toplanması və inkişaf etməsi nəticəsində meydana gəldiyinə inanır.

Bundan əlavə, insan kapitalının formalaşması iqtisadi subyektlərin yenilikçi fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır ki, bu isə öz növbəsində elmi tədqiqatların inkişafı xərclərindən və yüksək ixtisaslı alimlərin, mühəndislərin, texniklərin fəaliyyətinin nəticələrindən asılıdır.

1.3. İnsan kapitalının inkişaf strategiyaları

Son onilliklərdə dünya iqtisadiyyat sistemində müxtəlif iqtisadiyyatların inkişaf proseslərində insan resurslarının əhəmiyyətində artım olmuşdur. İnsan kapitalının inkişafı məsələləri, Davosda keçirilən illik Beynəlxalq İqtisadi Forum da daxil olmaqla ayrı-ayrı səviyyələrdə geniş müzakirələr və mübahisələrə səbəb olmaqdadır. Dünya Bankı, İnkişaf üçün Bilik proqramı çərçivəsində, milli kapitalın insan kapitalının əsas rol oynadığı biliyə əsaslanan inkişaf modelinə keçid üçün vəziyyətini və hazırlığını qiymətləndirən bir metodologiya hazırladı.

Bu mövzuda nəşrlərin təhlili göstərir ki, əksər tədqiqatların əhəmiyyəti mikro səviyyəyə keçir və regional və milli səviyyələr daha az nəzərə alınır və az dərəcədə öyrənilir. Bu baxımdan, daxili praktikanın aktual problemləri və insan kapitalı formalaşma və inkişafına yeni yanaşmaların əsaslandırılması ilə əlaqədar bir araşdırma aparmışıq, bunlar strateji inkişafı üçün əhəmiyyətli olduğundan uzun müddətə nəzərə alınmalıdır.

Bir sıra müəlliflər milli insan kapitalı termininin daha dar mənada işlədilməsini göstərirlər: “bilik, bacarıq, əmək ehtiyatlarının bacarıqları, habelə istifadəsinin sosial mexanizmləri”. Lakin, bizim fikrimizcə, strateji səviyyədə milli insan kapitalına təsir göstərən bütün amilləri əks etdirmək lazımdır. Mikro səviyyədə olsa belə, bir çox tədqiqat infrastruktur komponentlərinin insan kapitalının fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsirini vurğulayır. Mərkəzi əlaqəsi insan kapitalı olan intellektual kapital nəzəriyyəsinə görə, intellektual kapitalın tərkib hissələrinin qarşılıqlı asılılığının mövcudluğu müəssisə səviyyəsində iqtisadi effekt qazanmaq üçün vacibdir. Bu səbəbdən də, mövcud insan potensialını tam həyata keçirməyə və milli iqtisadiyyatın iqtisadi inkişafına yeni bir təkan verməyə imkan verəcək makro səviyyədə inteqrasiya olunmuş bir yanaşmadır.

Uzaq Şərq insan kapitalı sahəsində strateji qərarların həyata keçirilməsi üçün pilot zona hesab oluna bilər ki, bu günün əsas problemlərindən biri əmək bazarındakı mövcud tarazlığın pozulmasıdır. 2015-ci ildə yaradılan İnsan Kapital İnkişaf Agentliyi (bundan belə Agentlik adlandırılacaq) Uzaq Şərqə ixtisaslı mütəxəssislər, alimlər, mühəndislər, istehsal menecerləri, eyni zamanda

özünəməxsus ixtisas və səriştələrə malik işçiləri axtarır və cəlb edir. Agentliyin əsas fəaliyyət istiqamətləri arasında insan kapitalının inkişafı və prioritet inkişaf bölgələri sakinlərinin, investisiya layihələrinin və Uzaq Şərqi digər əsas işəgötürənlərinin işçilərinə yönəlmiş strateji təşəbbüslərin hazırlanması və həyata keçirilməsidir (Светлов И.Е. 2015). Agentlik fəaliyyətinin bir hissəsi olaraq bölgənin inkişafı üçün sosial əhəmiyyətli layihələrin məlumat bazasını saxlayır ki, bu da 600 ərazidə işçi qüvvəsinə ehtiyaclar barədə məlumatların dərhal alınmasına imkan yaradır (Подберезкин А.И. 2012).

Bu gün sürətlə inkişaf edən, ilk növbədə rəqəmsal texnologiyaların şəraitində yaşayırıq. Bir tərəfdən bu, həyatı xeyli asanlaşdırır və get-gedə daha çox insanın sivilizasiyanın inkişafının bəhrələrindən bəhrələnməsinə imkan yaradır. Digər yandan, hər bir insanın inkişaf səviyyəsi, o cümlədən peşəkar inkişafı üçün yeni tələblər formalaşır.

İnsan kapitalı, 21-ci əsrin iqtisadiyyatının əsas mənbəyidir və uzunmüddətli dövrdə maksimum əlavə dəyər yaradır və şəhər, dövlət və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli artım təmin etməkdədir.

Hazırda, dövlətin ən vacib vəzifələrindən biri insan kapitalının inkişafıdır, çünki bu gün qlobal dünya tendensiyaları getdikcə daha çox qurulur. İnsan kapitalının inkişafı vacibdir və yenilikçi bir iqtisadiyyat, bilik iqtisadiyyatının, qlobal informasiya sistemlərinin, yeni texnologiyaların və yeni iş formalarının inkişafı üçün bir şərtidir.

Müasir dünyada perspektivli tendensiyalara inteqrasiya edənlər də deyil, onları formalaşdıranlardır.

Yaxın gələcəkdə uğurlu inkişaf yalnız iqtisadi artımın ən önəmli amillərindən biri sayılan əmək məhsuldarlığının artması ilə nəticələnən məşğulluq və keyfiyyətli iş yerləri arasında tarazlığı təmin edə bilən aqlomerasiya və dövlətlər üçün olacaqdır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. İnsan kapitalının mövcud vəziyyəti və dövlətin bu istiqamətdə tədbirləri

İnnovativ inkişafa doğru bir yol elan edən ölkəmiz üçün insan kapitalının formalaşma və inkişafı problemi hər zamankindən daha aktualdır, çünki insanları kökündən dəyişdirə biləcək yeniliklərin inkişafında yalnız bir insanın ağı, bacarığı və peşəkarlığı dayanır. Bu səbəbdən də hazırda bu qədər önəmli olan insan kapitalıdır.

İnsan kapitalının özü kapitalın bir formasıdır. Birinci dəfə insan kapitalı konsepsiyası G. Beckir, W. Bowen, E. Janison, T. Schultz və başqalarının əsərlərində formalaşdırılmışdır. Bu gün bu konsepsiyanın tərifinə bir çox yanaşma var. İnsan kapitalın qeyri-maddi təbiətini və çox yönlülüyünü nəzərə alaraq, müxtəlif müəlliflər onun tərkib hissələrini birmənalı şəkildə vurğulamaqdadır: bəziləri insan kapitalının funksional tərəfinə, yəni sahibinin gəlir əldə etmək qabiliyyəti, əmək məhsuldarlığının artması haqqında, digərləri insan kapitalının bilik, peşə bacarığı və təcrübəsi, yaradıcılığı, mənəvi, psixoloji, həmçinin fiziki sağlamlığı kimi mənəvi xüsusiyyətlərini vurğulayır. Bir sıra müəlliflər insan kapitalının təfsirindən istifadə edirlər.

Fikrimizcə, insan kapitalının formalaşmasının əsasını bir müəssisənin insan kapitalı üzrə investisiya qoyuluşu ilə inkişaf edən fitri qabiliyyət və istedadlar olduğunu qəbul etmək bütün yanaşmalar çərçivəsində əsaslı olaraq vacibdir.

Müasir Azərbaycanda insan kapitalı nəzəriyyəsinin təhlili və inkişafı xüsusilə aktualdır, çünki ilk növbədə demoqrafik amil ilə əlaqəli bir çox mənfi proses mövcuddur. Eyni zamanda, iqtisadi artımı təmin etmə vəzifələri bu vəzifələri həll etməyə qadir olan yüksək keyfiyyətli əmək potensialını tələb edir. Təhsil sistemi insan kapitalı formalaşması mənbələrindən biri olaraq inkişaf edir.

Ölkəmizdə insan kapitalının öyrənilməsində müəyyən problemlər var, bunlardan bəziləri aşağıdakı formada müəyyən edilə bilər:

- iqtisadi kapital kimi insan kapitalının mahiyyəti və tərkibinin tərfi aydın deyildir;

- insan kapitalının formalaşma mənbələri barədə, o cümlədən bir insanın belə kapital yaratmaq xüsusiyyətlərinin fitri və ya yalnız qazanılmış olması barədə fikirlərdə heç bir əminlik yoxdur;

- mədəni, elmi və intellektual dəyərlərin müəllifinin mülkiyyəti ümumiyyətlə tanınmasına baxmayaraq insan kapitalına sahiblik məsələsi hələ də müzakirə olunur;

- insan kapitalının fəaliyyətinin istənilən səviyyəsində ölçülməsi və qiymətləndirilməsi ilə əlaqəli tədqiqatçılar arasında bir fikir birliyi yoxdu.

Əksər iqtisadçılar fərdi istehlakı çoxalma dövrünün son mərhələsi, ailənin gəlir hissəsindən çıxılma və yığılma istehlakdan sonra qalan şey kimi qəbul edirlər. Təcrübədə fərdi istehlak insan kapitalına investisiya kimi çıxış edir. Yaşayış binası, mebel almaq və birbaşa və dolaylı yolla hər bir ailə üzvünün sağlamlığının və yaradıcılığının qorunmasına kömək edir. Keyfiyyətli məhsullardan istifadə insanın fiziki vəziyyətinə də təsir göstərir

(<http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2013/oktyabr/>).

Təhsildə investisiya ilə bağlı düzəlişlər və baxışlar tələb edir. Hal-hazırda bazar münasibətləri və işsizliyin artması şəraitində ən böyük müvəffəqiyyət müəyyən bir ixtisas üzrə spesifik fundamental təlim keçən insanlar deyil, peşə bacarıqlarını çevik şəkildə dəyişdirə bilənlərdir. Bunun üçün yalnız bütün həyat fəaliyyəti prosesində formalaşan və ilk növbədə şəxsi istehlak prosesində assimilyasiya edilən xüsusi bir dünyagörüşünə ehtiyac vardır.

Bu səbəbdən insan kapitalının məzmununu açıqlayaraq, ona yalnız bir insanın özündə topladığı sağlamlaşdırıcı və təhsil investisiyalarını deyil, şəxsiyyəti formalaşdırıcı və böyüməsinə kömək edən bütün fərdi istehlak müddətini də daxil etmək mümkündür.

İnsan kapitalında, fikrimizcə, hər biri bu və ya başqa şəkildə həm insanın özünə, həm çalışdığı şirkətə, ya da yaşadığı cəmiyyətə gəlir gətirən struktur tipləri ayırmaq lazımdır (Cədvəl 2).

Cədvəldə göstərilən insan kapitalı növlərinin əksəriyyəti statistik olaraq ölçülə bilər və zamanla müqayisə oluna bilər. Bundan əlavə, əmək kimi iqtisadi kateqoriyanın tərfi ilə insan kapitalının universallığı arasında bir əlaqə müəyyən etdik. Bizə elə gəlməkdədir ki, əmək yalnız bir insanın işləmə bacarığı deyil. Cəmiyyətin sənaye inkişaf mərhələsində işçi qüvvəsi bir insanın peşə hazırlığı ilə təyin olunan iş qabiliyyətinin spesifik hissəsi olaraq çıxış edir.

Maşın texnologiyası işçinin bilik və bacarıqlarının ixtisaslaşmasını tələb etdiyi zaman işçi qüvvəsinin bu baxışı sənaye cəmiyyəti üçün xarakterikdir. Sənayedən əvvəlki dövrdə işçi qüvvəsi daha çox universal idi və torpaq becərmə şəraitində fəaliyyət göstərmək zərurəti ilə əlaqələndirilirdi. Post-sənaye dövründə, xüsusi bir xarakterdən məhrum olan universal bir işçi qüvvəsi də tələb olunur. Və yalnız sosial inkişafın sənaye və postindustrial mərhələlərinin sərhədində səhiyyə, təhsil, həmçinin sosial sığortanın inkişafı yolu ilə işçini çoxaltmaq lazım gəlir. Beləliklə, iqtisadi sistemin keyfiyyətə yeni inkişaf səviyyəsində əməyin ümumiləşməsinin təzahürü olan insan kapitalı kimi bir iqtisadi kateqoriyaya ehtiyac var.

Cədvəl 2: Gəlir yönümlü insan kapitalının struktur növləri

İnsan kapitalı
<p>Universal kapital</p> <ul style="list-style-type: none"> - dar peşəkar və ya qısa profilli işə yanaşma; - köçəri axınlara uyğunlaşma qabiliyyəti; - sağlamlığınızı bərpa etmək bacarığı; - həyat tərzini yeniləmək bacarığı; - həyat perspektivlərini müəyyənləşdirmək və fəaliyyətləri üçün məqsədlər qoymaq bacarığı.
<p>Spesifik kapital</p> <ul style="list-style-type: none"> - təcrübə; - iş yerində uyğunlaşma; - fəaliyyətdə yenilik etmək bacarığı; - çevik iş sistemlərinə meyl.
<p>Təhsil kapitalı</p> <ul style="list-style-type: none"> - məktəb attestatı; - təhsili müəssisəsində diplom; - ali diplom; - peşə təhsili.

Mənbə: Развитие Человеческого Капитала: Региональный Аспект, <https://core.ac.uk/download/pdf/151225671.pdf>, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İstehsalın ümumiləşdirilməsinin böyüməsi ilə insanın universal iş qabiliyyətinə və bir insanın fəaliyyətə universal hazırlanmasına ehtiyac artır. Bu, sağlamlıq, ətraf mühit və təhsil sahələrində vahid təhsil sistemləri və dövlət standartları vasitəsilə özünü göstərir. Hazırda istehsalın daha da yaxşılaşdırılması və iqtisadi sistemdə insanın rolunun artırılmasına yönəlmiş kapitalın ümumbəşərləşdirilməsi mövcuddur.

Təqdim olunan müxtəlif baxışların bir-birinə zidd olmamasını, əksinə bir-birini tamamladığını nəzərə alaraq aşağıdakı tərif verilə bilər: insan kapitalı fitri qabiliyyətlər, sağlamlıq, motivlər və maraqlar, toplanmış və inkişaf etdirilmiş yaradıcı və mədəni potensial kimi komponentlərin birləşməsidir.

Dünya İqtisadi Forumu analitik qrupu tərəfindən dərc olunan və 46 göstərici nəzərə alınmaqla 2015-ci ildə insan kapitalının inkişaf səviyyəsinə əsasən dünya ölkələrinin sıralamasında dörd əsas qrupa birləşdirilmişdir: təhsil (ali, orta, ibtidai) və peşə təlimləri; sağlamlıq, fiziki və psixoloji rifah; məşğulluq; infrastruktur, hüquqi müdafiə, sosial mobillik.

Finlandiya, indeksin bütün əsas göstəricilərində lider mövqeləri tutan insan kapitalının inkişafına görə dünyada liderdir. Bu baxımdan ən inkişaf etmiş dövlətlərin ilk onluğuna Norveç, İsveçrə, Kanada, Yaponiya, İsveç, Danimarka, Hollandiya, Yeni Zelandiya və Belçika da daxil idi.

MDB və Baltikyanı ölkələr arasında mövqelər belə bölündü: Estoniya - 16, Litva - 18, Latviya - 3, Ukrayna - 31, Qazaxıstan - 37, Qırğızıstan - 44, Azərbaycan - 63, Tacikistan - 65, Moldova - 71.

Dünyanın ən böyük ölkələri sıralamada fərqli yerlərdə yerləşir: Fransa 14-cü, Amerika Birləşmiş Ştatları 17-ci, İngiltərə 19-cu, Almaniya 22-ci, Çin 64-cü, Braziliya 78-ci, Hindistan 100-cüdür. Reytingin sonunda Nigeriya, Burundi, Mavritaniya, Çad və Yəmən gəlir.

İnsan inkişaf indeksi (İİİ) insan kapitalı ilə ayrılmaz formada bağlıdır - bu, müəyyən bir dövlətdə insan inkişafı səviyyəsinin məcmu göstəricisidir (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı İnkişaf Proqramının (UNDP) tərəfindən tərtib olunmuş və BMT-nin spesifik bir sıra hesabatlarında istifadə olunmuşdur). HDİ bir ölkənin

göstəricilərinin qiymətləndirildiyi üç əsas sahədə sağlamlıq vəziyyəti, təhsili və vətəndaşlarının həqiqi gəlirləri baxımından əldə etdiyi uğurları ölçür:

1. Ömür uzunluğu indeksi: sağlamlıq və uzun ömür, doğuş zamanı orta ömür ilə ölçülür.

2. Təhsil İndeksi: Təhsil yaşına çatmış uşaqlar üçün orta gözlənilən təhsil müddəti və yetkin əhali üzrə orta təhsil müddətiylə ölçülən təhsilə giriş.

3. Ümum Milli Gəlir İndeksi: Alıcılıq qabiliyyəti paritetində ABŞ dolları ilə adambaşına ümumi milli gəlirlə ölçülən layiqli bir yaşayış səviyyəsi.

Yerli və xarici alimlərin çoxsaylı tədqiqatlarının məlumatlarını ümumiləşdirərək insan kapitalının aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərini ayırmaq olar. Bu, hər şeydən öncə, bir insanın təhsili və yeni bilik, həmçinin peşə bacarıqları qazanmaq üçün təhsil səviyyəsini davamlı yüksəltmək bacarığıdır. Bu fərdi şəxsiyyət qabiliyyətlərinin, yaradıcı və yaradıcı potensialın, hərəkətliliyin, motivasiyanın, sağlamlığın inkişafıdır.

Təcrübədən də göründüyü kimi, iqtisadiyyatın yenilikçi inkişafına məhdudlaşdırıcı təsir edən səbəblərdən biri isə təhsil, bilik və peşə bacarıqlarının və kadr sərişələrinin olmaması səbəbindən insan kapitalının aşağı səviyyədə olmasıdır.

Bunun səbəbi işəgötürənlər və təhsil müəssisələrinin arasında aydın bir əlaqənin olmamasıdır, baxmayaraq ki, bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılmışdır. Fikrimizcə, insan kapitalının inkişafı üçün investisiya qoymaqla bu ziddiyyətləri aradan qaldırmaq mümkündür. Bu, fərdi insan kapitalını və nəticədə müəssisənin, bölgənin və bütövlükdə dövlətin insan kapitalını artıracaqdır.

İnsan kapitalı insanın malik ola biləcəyi ən ayrılmaz varlıqlardan biridir. Fiziki kapital məhv edilə bilər, maliyyə kapitalı müsadirə edilə bilər, ancaq sağlamlıq vəziyyətində olduğu müddətdə insan kapitalı sahibindən ayrıla bilməz. Bu mənada insan kapitalı, vətəndaşların cəmiyyətin məhsuldar üzvlərinə çevrilməsi və ölkələrinin çiçəklənməsi üçün imkanlar yaratması üçün əsas sərvətdir.

COVID-19 koronavirus pandemiyasının özü bu dəyərli varlığı vurdu. Fiziki kapital üzərində dağıdıcı təsiri insan kapitalına təsirindən çox olan təbii fəlakətlərdən fərqli olaraq, pandemiya binaları, fabrikləri və infrastrukturunu toxunulmaz qoymuş, lakin milyonlarla insanın sağlamlığını ciddi şəkildə təsir etmiş və milyonlarla uşağın təhsilini pozmuşdur. Pandemiyanın təsirinin xarakterini nəzərə alaraq hökumətlər insan kapitalına investisiyaları iqtisadi bərpa planlarının mərkəzi elementi hesab etməlidirlər.

Pandemiyadan sonra insan kapitalını bərpa etmək yalnız hökumətlərin qəti addım atması ilə mümkündür. Bunun iki səbəbi vardır. Birinci olaraq, insan kapitalına investisiya qoymağın faydaları qismən insanlar arasındakı qarşılıqlı təsir və digər istehsal amilləri ilə əlaqəlidir və bu sosial faydalar ümumiyyətlə fərdi vətəndaşlara verilmir. İkincisi, ailələr və fərdlər insan kapitalına investisiya yatırmaq istəyə bilər, ancaq bunun üçün pulu olmaya bilər, xüsusən də investisiya qoyuluşunun geri qaytarılması üçün vaxt lazım olmasını nəzərə alaraq. Təhsil və səhiyyə xidmətləri üzrə çıxış təmin edərək hökumətlər ailələrə və vətəndaşlara bu məhdudiyyəti aradan qaldırmaq və insan kapitalına yatırımın sosial faydalarının həyata keçirilməsinə şərait yaratmaq üçün imkan verir.

Pandemiya başlamazdan əvvəl Avropa, həmçinin Orta Asiya bölgəsindəki ölkələr öz vətəndaşlarına kifayət qədər yaxşı təməl təhsil, o cümlədən səhiyyə xidmətləri təqdim edirdilər; Məhsuldar həyatlarına başladığıca, bu bölgənin sakinləri dünyanın digər bölgələrindəki həmyaşıdlarına nisbətən çox daha əlverişli vəziyyətdə idilər. Bu nailiyyət indi təhlükə altında ola bilər. COVID-19 pandemiyası, yoluxucu xəstəliklərin yaşlı insanların nisbəti çox olan ölkələrdə əhalinin sağlamlığına zərər yetirə biləcəyini və yetkin sağlamlıq üçün risk faktorlarının - piylənmə, siqaret və həddindən artıq alkoqol istehlakının artmasına səbəb ola biləcəyini göstərdi. Gələcəkdə yoluxucu xəstəliklər üçün sağlamlıq sistemlərinin də hazırlanması lazımdır.

Eyni zamanda, pandemiya, böhran dövründə keyfiyyətli təhsilə çatmaqda bərabərsizliyin əhəmiyyətli dərəcədə artmasının mümkün olduğunu açıq şəkildə göstərdi. Pandemiya ilə zəruri olan məsafədən təhsil həm bu təhsil forması üçün

hər zaman düzgün bacarıqlara sahib olmayan müəllimlər üçün, həm də məsafəli təhsil üçün lazım olan rəqəmsal texnologiyalardan hər zaman istifadə edə bilməyən şagirdlər üçün çətinlik yaratdı. Məktəblərin bağlanması alternativ təhsil verilsə belə təhsil itkilərinə səbəb ola bilər. Bunların bağlanması xüsusilə dezavantajlı uşaqlar üçün zərərli olmaqdadır. Bundan başqa, bugünkü əmək bazarları keçmiş nisbətən daha yüksək səviyyəli insan kapitalının inkişaf etməsini tələb edir; buna görə də möhkəm təmələ sahib olmaq getdikcə daha vacib olur, çünki təməl təhsil yetərli olmayacaqdır.

Əhalinin təhsili və sağlamlığı göstəricilərinin qiymətləndirilməsi insan kapitalına yatırılan investisiyanın dəyərini daha yaxşı anlamağa imkan verir. Hökumətlər yalnız ehtiyacların nə olduğunu başa düşdükləri təqdirdə insan kapitalına investisiyaları təşviq edə bilər.

2.2. Regional səviyyədə insan kapitalının inkişafına istiqamətlənmə

“İnsan kapitalı” kateqoriyası çoxşaxəlidir və insanın özündə toplanmış, gələcəkdə ona gəlir gətirməyə qadir olan bəzi dəyərləri nəzərdə tutur. Tədqiqatçılar, insan kapitalının yığılmasının müəyyən bir fərdin öz təhsili, sağlamlığı və peşə təhsili sahəsindəki investisiyaları ilə əlaqəli olduğunu qəbul edirlər. Əslində bu yığımlar insanın özündən ayrılmaz və həyatı boyu böyüyən bir növ sərvətdir. Məsələn, John Stuart Mill (Mill, 2000) insan təbiətinin müəyyən bir nümunəyə görə dizayn edilmiş və müəyyən bir tapşırığı yerinə yetirmək məqsədilə nəzərdə tutulan bir maşın olmadığını, bütün istiqamətlərdə böyüməli və inkişaf etməli bir ağac olduğunu yazmışdır (Беккер Г.С. 2013).

İyirminci əsrin ortalarındakı elmi, həmçinin texnoloji inqilab istehsalda insan potensialının idarə edilməsində yeniliklərin meydana çıxmasına kömək etdi: inkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatının yenidən qurulması və əməyin mexanikləşdirilməsi üçün yeni ixtisasa sahib işçilər tələb olunurdu; bir insanı yalnız əmək qabiliyyətlərinin daşıyıcısı olaraq deyil, eyni zamanda qabiliyyət, sağlamlıq, təhsil, vərdislər şəklində öz insan kapitalına sahib bir insan kimi qiymətləndirmək meylə meydana çıxdı. “İnsan kapitalı”nın özü nəzəriyyəsinə

böyük əhəmiyyət verilir, çünki bazar münasibətlərinin bir çox fenomenini öyrənməyə, insan amilinə yatırılan maliyyə mənbələrinin effektivliyini aşkar etmək üçün imkan verir.

Regiondakı insan potensialının vəziyyətinin, istifadəsinin və çoxalmasının təhlili müəyyən göstəricilərin dinamikasına nəzarət etməklə həyata keçirilir. Göstəricilərin müəyyən bir ərazinin insan potensialını xarakterizə edən bloklara bölünməsi, dəyişikliyə səbəb olan səbəblər haqqında daha dolğun bir təsəvvür əldə etmək üçün imkan yaradır və həmçinin sosial-iqtisadi inkişafdakı problem seqmentlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Aşağıdakı göstəricilər qruplarını müəyyən etdik: iqtisadi; sosial; bölgədəki insan potensialının mövcudluğunu, vəziyyətini və istifadə imkanlarını xarakterizə edən.

İqtisadi göstəricilər qrupuna aşağıdakılar daxildir: əmək məhsuldarlığı, bütövlükdə ölkədəki əmək haqqı səviyyəsi ilə müqayisədə bölgədəki əmək haqqı səviyyəsi, yaşayış minimumu səviyyəsi, kənd və kəndlərdə təhsilə çıxış səviyyəsi, məşğulluq və işsizlik səviyyəsi, insan inkişaf indeksi və s.

Sosial göstəricilərə aşağıdakılar daxildir: ümumi doğum və ölüm göstəriciləri, əhalinin ömrü, uşaq bağçaları, məktəblər, tibb müəssisələri ilə təminat göstəriciləri, idmanla fəal məşğul olanların sayı, muzeylərə, konsertlərə gələnlərin sayı və s.

Regionlarda insan kapitalından istifadə imkanlarını xarakterizə edən göstəricilər qrupuna aşağıdakılar daxildir: əldə edilmiş peşə ilə məşğul olan əhali sayı; peşə növünə görə işsizlərin sayı; ümumi iqtisadi cəhətdən aktiv əhalidə özünüməşğul əhalinin payı və s.

Regionlardakı insan potensialının mövcudluğunu və vəziyyətini əks etdirən göstəricilər qrupuna əhali miqrasiyası, əmək qabiliyyətinə malik əhalinin ümumi əhalidəki nisbəti, 1000 nəfərə düşən xəstəlik, yüksək peşə təhsili müəssisələrində tələbə sayı və digər göstəricilər.

Göstəricilərin qruplaşdırılması regionun insan potensialının vəziyyətini daha dolğun və ətraflı izləməyə imkan verir.

Regional baxımdan insan kapitalı zəruri bir müstəqil qaynaqdır və milli rəqabət qabiliyyətin təmin etmək üçün xeyli əhəmiyyətə sahibdir. Cəmiyyətin tərəqqisində əsas amil olaraq insan kapitalının inkişaf konsepsiyasının hazırlanması günün tələbidir. Azərbaycanın regionlarının əsas səylərinin tətbiqi mərkəzi şəxs olmalıdır. Cəmiyyətlərin hər bir üzvləri - təhsil, intellektual, informasiya - imkanları nə dərəcə çox olarsa, bütün xalqın intellektual mənbəyi nə dərəcə yüksək olarsa, iqtisadi artma templəri bir o dərəcə dinamik olsa, cəmiyyətin perspektivləri bir o qədər əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikası regionlarının gələcəyi, əsas qaynaq xammal və ya enerji deyil, insanlar olduğu yeni bir intellektual iqtisadiyyatın formalaşmasıdır. Bu mövzu iş, hökumət və cəmiyyətin sosial məsuliyyəti, iqtisadi dəyişikliklərin humanistləşdirilməsi, miqrasiya daxil olmaqla demoqrafik, siyasət və təhsil sahəsindəki problemlərlə yaxından əlaqələndirilir.

2.3. İnsan kapitalının inkişafında beynəlxalq əlaqələrdən istifadə dərəcəsi

İnsan, onun yaradıcı keyfiyyəti, gücləri və bacarıqları, köməyi ilə özünü və ətraf aləmi dəyişdirir, ənənəvi şəkildə iqtisadi və sosial elmlər üzrə mərkəzi yer tuturdu. Eyni zamanda, sənaye inqilabı ilə bağlı istehsalın maddi-texniki bazasının sürətlə inkişafı insan inkişafı problemlərini və onun məhsuldar qabiliyyətlərini kölgədə qoyaraq iqtisadi artımın təmin olunmasında fiziki kapitalın üstünlüyü xəyalını yaratdı. Bunun nəticəsidir ki, uzun illərdir insanın məhsuldar qabiliyyəti istehsalın kəmiyyət faktorlarından biri olaraq qəbul edilir və qiymətləndirilir. Vəzifə yalnız əmək, sabit və dövriyyə kapitalını müvəffəqiyyətlə birləşdirmək idi.

Cəmiyyətin təkamül inkişafı cəmiyyətin iqtisadi sistemindəki insan statusunun təkamülü ilə müşayiət olunur. Şüurlu, məqsədyönlü və məhsuldar bir fəaliyyət olan əmək insanın həyatının ən vacib hissəsidir və bu sahədəki anlayışlar ən dinamik şəkildə dəyişdirilir.

Kapitalizmin yaranma mərhələsində istehsalın inkişafı üçün əsas konsepsiya “işçi qüvvəsi” anlayışı və ya işləmək bacarığıdır. Bir şəxs burada əmək vasitəsi, istehsalçı qüvvə olaraq qəbul edildi və qabiliyyətləri yalnız iqtisadi məhsullar

istehsalında qiymətləndirildi. Fiziki və mənəvi qabiliyyətlər keyfiyyətə bir ölçüyə sahib idi, lakin struktur olaraq təmsil olunmurdu və kəmiyyət baxımından sadələşdirilmiş şəkildə qiymətləndirilirdi.

İqtisadi böyümədə elmi-texniki tərəqqinin artan rolu ilə Qərb iqtisadçılarının iş qüvvəsinin təkrar istehsal problemlərinə münasibəti dəyişdi. Alimlərin diqqət mərkəzi keyfiyyətə yeni işçi qüvvəsinin yaradılması problemlərinə yönəldildi, əvvəllər əsas problemlər verilmiş işçi qüvvəsinin istifadəsi idi. İstehsal proseslərinin hərtərəfli avtomatlaşdırılması və idarəetmədə mürəkkəb olan mexanizmlərin istismara verilməsi, fərqli bir mahiyyəti ifadə edən “insan resursları” anlayışına səbəb olan “təməl material”a olan münasibətin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb etdi (Васильева Н.А. 2013).

Cəmi işçi qüvvəsində olan struktur dəyişiklikləri, iqtisadi artım faktorlarına maraq və iqtisadi dinamikanın özü insan kapitalı nəzəriyyəsinin yaranmasına və inkişafına səbəb oldu.

Elmi və texnoloji inqilan, əməyin avtomatlaşdırılması və mexanizasiyasının təsiri altında cəmiyyətin sosial quruluşunun dəyişdirilməsi, ixtisas şərtlərinin əhəmiyyətinin bu şərtlərdə artması, hər bir insanın ayrı-ayrılıqda və əhalinin təhsil səviyyəsi bütövlükdə, sənaye inqilabından miras qalan əməyin əsas istehsal amili ilə amil törəməsi kimi kapital arasındakı ciddi fərqə dair ənənəvi baxış orijinal mənasını itirdi.

Bu baxımdan iş qabiliyyəti ilə bağlı fikirlər dəyişdirilir. “İşçi qüvvəsi” konsepsiyası artıq yalnız maddi kapital üzərində işləyən deyil, onu idarə edən bir insanın iqtisadiyyatda artan rolunu tam ifadə etmir; ondan yalnız peşəkar bilik yox, həm də məlumatlı qərarlar qəbul etmək qabiliyyəti tələb edilir.

Bir şəxsin bacarıqları həm sahibinin özü, həm də ətrafındakı insanlar tərəfindən məqsədyönlü səylərin nəticəsidir. Buna görə də iddia etmək mümkündür ki, hansısa bir insanda onun tərəfindən istifadə edilən və bir növ kapital rolunu oynayan, yəni maddi iş sistemində satılan və ya alınan əməkdən fərqlənərək, müəyyən bir keçmiş əmək var, insan kapital əsas kapital kimi inkişaf etdirilir və kompensasiya olunur.

İnsan kapitalı qeyri-maddi mahiyyətini və çoxölçülülüyünü nəzərə alaraq, müxtəlif müəlliflər insan kapitalı konsepsiyasını sərbəst şəkildə formalaşdırır və onun müxtəlif təsis elementlərinə birmənalı şəkildə vurğu edirlər: bəziləri insan kapitalının funksional tərəfinə, yəni onun gəlir əldə etmək bacarığı, digərləri ona vacib bir xüsusiyyət verir - fərdi istehsal amili forması olaraq. 60-cı illərdən sonra ümumiyyətlə, bütün təriflərdə insan kapitalının geniş bir təfsiri prinsipinə əməl olunur: yalnız reallaşdırıla bilən bilik, bacarıq, həmçinin vərdislər deyil, potensial olanları da (əldə etmə imkanı daxil olmaqla); təkcə xarici təşviqlər deyil, həm də işçinin mahiyyət etibarilə insan kapitalının iqtisadi məzmununu dəyişdirməyən daxili motivasiyası.

Tamamilə insan kapitalı bu cür xarakterizə oluna bilər: konjenitaldır, investisiyalar nəticəsində əmələ gəlir və müəyyən bir fərd və bir qrupun sağlamlığı, təhsili, bacarığı, qabiliyyət, motivasiyası, enerjisi, mədəni inkişafı müəyyən bir səviyyədə yığılır. İnsanlar və bütövlükdə cəmiyyət, müəyyən bir ictimai istehsal sahəsindəki istifadə edilən, iqtisadi böyümə üçün kömək edir və sahibinin gəlir miqdarını təsir etməkdədir.

İnsan kapitalı, ümumi kapitalın bir hissəsi olmaqla, onu təşkil edən elementlərin birləşməsidir, yəni öz daxili quruluşuna malikdir.

Əksər iqtisadçılar insan kapitalının quruluşunu insan kapitalına yönəldilmiş müxtəlif növ investisiyalara əsaslanaraq, maliyyət əsasında qururlar.

İnsan kapitalının quruluşundakı ümumiləşdirmə dərəcəsi asılı olaraq aşağıdakı komponentlər müəyyən edilə bilər: fərdi, kollektiv və sosial. İlk ikisi, tək bir insanın və müəyyən bir meyarla görə birləşən bir qrup insanın insan kapitalı kimi mikro səviyyədə hesab olunur: şirkətin komandası, sosial-mədəni qrupun üzvləri və s. Sosial komponent makro səviyyədə insan kapitalıdır; cəmiyyətin topladığı bütün insan kapitalını təmsil edir və bu isə öz-özlüyündə milli sərvətin bir hissəsi, strateji bir qaynaq və iqtisadi inkişaf amilidir.

İnsan kapitalının çoxalması fərdi, eyni zamanda cəmiyyət tərəfindən (dövlət qurumu, özəl firmalar, ailələr və s.) əhəmiyyətli məsrəflər və ayrı-ayrı növ mənbələr tələb etməkdədir. Bu cür məsrəflərin digər kapital qoyuluşları ilə

oxşarlığını vurğulayan iqtisadçılar, bunları insan kapitalına yatırımlar adlandırırlar. Belə investisiyaların mənbələr işəgötürənlərin xərcləri, dövlətin büdcə xərcləri və vətəndaşların fərdi xərcləridir.

İnsan kapitalına sərmayə yatırmaq həm investor üçün özü, eyni zamanda üçüncü tərəflər üçün bir sıra üstünlüklərin əldə olunmasını nəzərdə tutmaqdadır. Beləliklə, bir işçi üçün bu gəlir artımı, daha çoxlu iş məmnuniyyəti, daha yaxşı iş şəraiti, özünə hörmət artımı və həyat keyfiyyətində bir artım deməkdir. İşəgötürən üçün bu, məhsuldarlığın artması, itən iş vaxtının azaldılması və istehsalın səmərəliliyinin artmasıdır və nəticədə şirkətin rəqabət qabiliyyətinin artmasına kömək edir. Dövlət üçün bu, vətəndaşların rifahının artması, ümumi gəlirin artması, vətəndaşların iqtisadi fəaliyyətinin artmasıdır.

İnvestisiya qoymaq insan kapitalının təkrar istehsalında ya bir obyekt, yaxud da bir mövzu, həmçinin təsir nəticəsində çıxış etdiyi çox önəmli bir prosesdir. Nəticədə, investisiyalar ancaq təhsil sistemində insan kapitalı istehsalı, səhiyyə, peşə inkişafı, iqtisadi motivasiya, coğrafi mobillik və s. üçün zəmin yaradır. Onların məzmunu təkcə bir fond qoyuluşu deyil, eyni zamanda investorun həqiqi, şüurlu, həmçinin məqsədyönlü bir fəaliyyətidir. Həmçinin, əmək kapitalının inkişafı və özünü inkişaf etdirmək məqsədilə səylər insan kapitalı yaradılmasında önəmli rol oynayır. Çıxan xərclər istər-istəməz bütün təkrar istehsal müddətində sosial xərclərə daxil olunur.

Fiziki və insan kapitalının arasındakı fərqə baxmayaraq, onların əmələ gəlməsi müəyyən bir bənzərliyə malikdir: fiziki, eyni zamanda insan kapitalı cari istehlak ziyanına vəsaitlərin əhəmiyyətli dərəcədə yayındırılmasını tələb edir və hər ikisi isə digər məhsullar istehsal etmək məqsədilə istifadə oluna bilən iqtisadi mənbələrin cəlb olunması nəticəsində toplanır.

Məlumdur ki, yeni imkanlar açan işçi qüvvəsindəki ciddi dəyişikliklər potensial təhdidlərlə doludur. Yaxın on ildə bəzi mənfi tendensiyaların inkişafı istisna edilə bilməz. Əsas problem insan kapitalı deqradasiya zonasının genişləndirilməsidir. Bu konsepsiya bir-biri ilə bağlı bir sıra proseslərdən ibarət olan çox vacib təbəqə deməkdir, bunların arasında ən vaciblərindən biri əhalinin

azalması və hər şeydən öncə əmək qabiliyyətli əhalinin azalmasıdır. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasında doğuşda ömür uzunluğu 68,5 il (kişilərdə 62,8 il, qadınlarda 74,5 yaş) olduğu zaman, 2010-cu il həmin göstərici 71,1 yaş (kişilərdə 66,8 il və qadınlarda 76,4 yaş) olubdur. İqtisadi baxımdan inkişaf etmiş dövlətlərdə həmin göstəricilər kişilər üçün 8-13 ilə qədərdir.

2019-cu ildən bəri, ölkə əhalisi 10 milyon səviyyəsinin altına düşdü. Bu, 2014-cü ilə nəzərən doğum nisbətini 2019-cu il 10,7% -dən 9,2% -ə enməsi və müvafiq olaraq ölümün 12,6% -dən 14,1% -ə qədər artması ilə əlaqədardır. Əgər 2014-cü ildə əhalinin illik artımının mənfi göstəricisi 0,3% idisə, 2017-ci il 0,5% -ə yüksəldi. 2014-cü ilə nəzərən 2019-cu il iqtisadi baxımdan fəal əhalinin sayı 270 min nəfər yaxud da 5,6% azalaraq 4519,5 min nəfəri təşkil etdi. Bu, doğum nisbətini düşməsi ilə gənclərin nisbətini azaldığını və ümumi əhalidə təqaüdçülərin nisbətini artdığını göstərir. Ümumiyyətlə, bu gün respublikadakı demoqrafik vəziyyət böhran kimi dəyərləndirilə bilər.

İnsan kapitalına yatırılan investisiyaların strukturuna aşağıda göstərilən investisiya növləri daxildir:

- 1) təhsildə, istehsalda təlim;
- 2) səhiyyə;
- 3) motivasiya;
- 4) məlumatın axtarışı və köç;
- 5) fundamental elmi inkişaf;
- 6) ekologiya və sağlam yaşayış tərzini;
- 7) mədəniyyət və boş vaxt.

İstehsalda təhsil və təlim insan bilik səviyyəsini çoxaldır və nəticə etibarilə insan kapitalının həcmi və keyfiyyətini artırır. Təhsilə qoyulan investisiyalar ümumiyyətlə məzmununa görə rəsmi və qeyri-rəsmi olmaqla bölünür. Rəsmi investisiyalar orta, ixtisas, həmçinin ali təhsil almaqla yanaşı ikinci təhsil almaq, istehsalatda peşə təhsili, müxtəlif kurslar, magistr, aspirantura, doktorantura və s. bu növ inkişaf etməkdə olan ədəbiyyatı oxumağı, müxtəlif sənət növlərini inkişaf

etdirməyi əhatə edir. Təhsil səviyyəsinin artması ilə işçinin işinin səmərəliliyi ya əmək məhsuldarlığını artırmaqla, ya da bilik əldə etməklə artır.

İntellektual kapitalın toplanması, bilik həcminin artmasını deyil, həmin bilikləri tətbiq etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyi, öz əhəmiyyətini və cəmiyyətdəki yerini bilməyi və dəyişən şərtlərə öz xeyrinə uyğunlaşma qabiliyyətini nəzərdə tutmaqdadır.

İnkişaf etmiş dövlətlərdə iş yerində təlim və təkrar hazırlıq kursları xüsusi önəm kəsb edir. Peşə təhsili bir müəssisəyə gələn bir insanın öz işləri ilə daha yaxın tanış ola biləcəyi, müəssisə barədə daha çoxlu məlumat əldə edəcəyi bir mexanizm rolun oynayır. Yenidən hazırlıq kursları işçilər üçün mövcud ixtisas daxilində təzə perspektivli sahələrdə bilik qazanmaq imkanı verir.

Təlim prosesində bir insan tez-tez normal gəlir əldə etmək fürsətindən məhrum olur, boş vaxtında məhdudlaşır, işçi peşə təhsili müddətində gəlirin azalmasına razıdır. Bu itirilmiş qazanclara itirilmiş imkanlar deyilir və əhəmiyyətli dərəcələrdir. Təhsil, əməyin iqtisadi fəaliyyət sahəsindən yayındırılması kimi qəbul edilir.

Bütün investisiyalar arasında təhsil ilə birgə, ən əhəmiyyətlisi insan sağlamlığına yatırımlardır. Axı sağlamlığın qorunması bir insanın ömrünü və nəticə etibarilə insan kapitalının işləmə müddətini həqiqətən uzadır.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, insan sağlamlığı yalnız səhiyyə xidmətinin 8-10% -dən, digər 20% -i ətraf mühit şərtlərindən, 20% -i genetik faktorlardan və insan sağlamlığının 50% -i insanın öz həyat tərzindən asılıdır (rasyonal gündəlik rejim), iş qabiliyyətinin ən sürətli bərpa olunması və stimullaşdırılması üçün müxtəlif metodların tətbiqi, balanslı bir pəhrizin gigiyenası, pis vərdişlər və artıq çəkiddən qurtulmaq, gözəl bir rəqəmin formalaşması, stresin qabağının alınması və aradan götürülməsi, müxtəlif fiziki məşq komplekslərinin istifadəsi, ənənəvi və qeyri-adi sərtləşmə metodları, müxtəlif növ masaj növləri və s.).

Azərbaycan Respublikasında əhalinin sağlamlığı üçün birbaşa təsir göstərən insan kapitalının deqradasiyasının əsas amillərinə aşağıdakılar daxildir: xalq sağlamlığının pisləşməsi, özünə dağıcı davranış (alkoqolizm, siqaret, narkomaniya),

azalma pullu xidmətlərin sayının artması və pulsuz tibbi xidmət keyfiyyətinin azalması, sosial həyat şərtlərinin pisləşməsi səbəbindən tibbi xidmətlərin istehlakı.

Respublikada əsas ilkin xəstəlik, qan dövranı sistemi xəstəlikləri, zehni pozğunluqlar və neoplazmaların payına düşür. Alkohollu içkilərin mütləq alkoqol baxımından istehlakı 2011-2019-cu illərdə təxminən 1,5 dəfə artdı - adambaşına 6,7 litrdən 9,7 litrə. Respublikanın yetkin kişi əhalisinin 50%-dən artığı siqaret çəkir. Eyni dövrdə siqaret çəkən yetkin qadınların payı ümumi sayın 3,6% -dən 6,3%-ə yüksəldi. Xüsusi narahatlıq doğuran HIV-ə yoluxanların mütərəqqi artım tendensiyasıdır: 2011-ci ildə qeydə alınmış 8 nəfərdən 2019-cu il 915 nəfərə qədər. İşçilərin müvəqqəti əlil olmasının əsas səbəbi pis iş şəraitidir. 2019-cu ildə bütün sənaye işçilərinin 26%-i şəraitdə işləmişdir sanitariya və gigiyenik standartlara cavab verməməsi halında, 2011-ci il həmin rəqəm 15,5% idi. 2019-cu il ÜDM-də səhiyyə xərclərinin payı 5% olmuşdur. ÜST-yə görə, cəmiyyətin müasir tibbi xidmətə və əmək ehtiyatlarının bərpasına olan tələbatın ödəmək üçün ÜDM-in ən azı 7-8%-i vəsait tələb edilir, inkişaf etmiş dövlətlərdə isə 8-dən 12% -ə qədər, Azərbaycan Respublikasının Avropa səviyyəsinə çıxması üçün əngəllərdən biridir.

İş qabiliyyəti (sağlamlıq və ixtisas) ilə yanaşı, hansısa bir işçinin insan kapitalı quruluşu işləmək arzusunu nəzərdə tutur. Bu nöqtəyi-nəzərdən insan kapitalına yatırımın bir hissəsi olaraq, işçini işinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün həvəsləndirmə ilə əlaqədar məsrəfləri nəzərə almaq gərəkdir. Xarici tədqiqat nəticələri daxili təşviqin əhəmiyyətini (özünü dərk etmə ehtimalı, işçinin gördüyü işdən məmnun olmaq, öz uğurunu hiss etmə və s.) xarici ilə müqayisədə xüsusilə yüksək dərəcədə artdığını göstərməkdədir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, hazırda şirkətlərdə kadrlarla işin önəmli bir hissəsi daxili təşviqə (iş yerlərinin dizaynı, təlim imkanları, habelə qərar vermə zamanı iştirak və iş yerindəki sosial mühit) dolayı təsirlərə əsaslanır.

Miqrasiya və məlumat axtarışı, işçi qüvvəsinin daha yaxşı ödəndiyi, yəni insan kapitalı xidmətlərinin qiymətinin daha yüksək olduğu sahələrə və sahələrə işçi qüvvəsinin hərəkətini asanlaşdırır.

Hazırda insan kapitalına yatırılan investisiyalar həm də fundamental elmi inkişafı xərcləri əhatə edir. Elmin inkişafı prosesində yeni intellektual yeniliklər yaranır, bunun əsasında müasir istehsal texnologiya və istehlak metodları formalaşır, həm də insanların özlərini yeni qabiliyyətlərin daşıyıcısı olaraq fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlər halına gətirməsi və ehtiyaclar meydana gəlir. İnformasiya cəmiyyətində elm bir növ “insan kapitalı”nın generatoruna çevrilməkdədir.

Mədəniyyətin özü (dini mədəniyyət ilə birlikdə) insan kapitalının çoxalması prosesində ilk növbədə psixoloji tərkib hissəsini təsir edərək iz buraxır. Nəsillərin təcrübəsi mədəniyyətdə cəmləşir, bilik, bacarıq, bacarıq qorunur və müəyyən bir insanın ölümü ilə yox olmur, əmək səylərinin tətbiqi üçün insanlar və strukturlar arasındakı münasibətlərin tənzimləyiciləri formalaşır və inkişaf etdirilir. Vətəndaşların mədəni səviyyəsi cəmiyyətimizin iqtisadi nailiyyətləri, ictimai-siyasi, ideoloji, təhsilin və mənəvi-əxlaqi quruluşunu böyük dərəcədə müəyyənləşdirir.

İnsanın doğuşdan ölümə qədər inkişafı dövründə hər biri təbii və qazanılmış xüsusiyyətlərinin xüsusi durumu ilə xarakterizə edilən və təhsil, istehsalat, elmi və mədəni fəaliyyətlərdə iştirakının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmiş bəzi təbii yaş mərhələləri keçir. Hər mərhələdə, bir şəxsiyyətin formalaşmasına ayrıca investisiyalar tələb edilir, yoxluğu sonrakı mərhələlərdə təxirə salınmış xərclər ilə tamamilə ödənilə bilməz.

İnsan kapitalının qiymətləndirilməsi olduqca çətinidir, ona görə ki, həmin kateqoriya bütöv, integrativ xarakter daşıyır. İnsandakı sosial, həmçinin bioloji, sosial və fərdin birliyini göstərən antropoloji bir komponent ehtiva edir. İnsan kapitalının struktur komponentləri ilə həm fərdi fərdi, həm sosial qrupu, həm də bütövlükdə ölkəni xarakterizə etmək mümkündür. Bir fərd və ya cəmiyyətin inkişafının maddi və mənəvi tərəflərinə aid göstəricilər də vəhdətdə nəzərdən keçirilir. Təcrübədən məlum olur ki, hansısa digər tərəfin birinin ziyanına vacibliyini qiymətləndirməmək və ya qiymətləndirmək səhv olardı.

İnsan İnkişaf İndeksi (İİİ) ayrıca-ayrı dövlətlərin sosial-iqtisadi durmunun səviyyəsini dəyərləndirmək və müqayisə etmək məqsədilə istifadə edilir. Həmin universal müqayisəli sayğac, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı İnkişaf Proqramının (UNDP) tərəfindən 2010-dan etibarən nəşr olunan insan inkişafı ilə əlaqəli dünya hesabatları hazırlanması dairəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının tərəfindən beynəlxalq siyasi ,həmçinin elmi dövriyyəyə daxil olunmuşdur.

İİİ müəyyən bir ölkənin insan inkişafının üç kritik aspektində əldə etdiyi orta səviyyəni xarakterizə edən birləşmiş insan inkişafı göstəricisidir:

1) doğuş zamanı ömrün göstəricisi ilə ölçülən uzun, həmçinin sağlam bir həyat;

2) yetkin əhalinin savadlılıq səviyyəsi (üçdə ikisi ağırlıq əmsalı ilə) və ibtidai, orta, həmçinin ali təhsil müəssisələrində təhsil alan şəxslərin ümumi ümumi kontingenti ilə müəyyənləşdirilən bilik (üçdə biri ağırlıq əmsalı ilə);

3) adambaşına düşmüş ÜDM (ABŞ dollarında PPP) ilə ölçülən layiqi bir həyat səviyyəsi.

Bu göstəricilərin seçilməsi təsadüfi deyil, çünki xəstələnmə və xəsarət dərəcələrinin azalması səbəbindən cəmiyyətin əmək potensialı artır, bu da işçi qüvvələrinin sayının artmasına və əmək fəaliyyəti miqyasının genişlənməsinə səbəb olur. Əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması fiziki inkişaf, səmərəliliyin artırılmasının və buna müvafiq olaraq əmtəə və xidmətlərin yaradılması, biliklərin toplanması və s. imkanların genişləndirilməsinin vacib amili kimi qəbul edilir. Həm fərd, həm də əhalinin təhsil səviyyəsində artım bütövlükdə sərvət cəmiyyətinin artmasında əsas amil sayılan insan kapitalının keyfiyyətinə önəmli dərəcədə təsir edir və sosial məsuldarlığın artımını müəyyənləşdirir. Təhsil səviyyəsi yığılan təhsil, əmək, elm, intellektual və yaradıcılıq potensialını xarakterizə edir.

Beləliklə, İİİ insan kapitalının əksər hissələrini nəzərə alır və müəyyən bir dövlət tərəfindən yığılmış insan kapitalının miqdarını adekvat xarakterizə edir.

İnkişaf İnkişaf İnkişafının hesablanması mexanizmi yuxarıdakı üç aspektin hər biri üçün aşağıdakı ümumi düsturdan istifadə etməklə indeksləri tapmaqdadır:

$$I_A = \frac{K_{Fakt} - K_{min}}{K_{max} - K_{min}}$$

burada I_A bir tərəf indeksidir, K_{FACT} göstəricinin həqiqi dəyəridir, K_{MIN} , K_{MAX} göstəricinin minimum və maksimum (məhdudlaşdırıcı) dəyərləridir.

Ömür uzunluğunun indeksini hesablayarkən, limit dəyərlər 25 və 85 ildir; yetkin əhalinin və ümumi ümumi tələbə əhalisinin savadlılıq göstəricilərində onlar 0% və 100% -ə bərabərdir; adambaşına düşən ÜDM indeksində - 100 və 40.000 dollar.

Birbaşa İntellekt İnstitutu özü aspektlər üçün göstəricilərin aritmetik ortalaması kimi müəyyən edilir.

Son vaxtlar Avropada baş verən inteqrasiya prosesləri, Avropa İqtisadi Birliyinə üzv dövlətlərə qarşı artan tələblər qoyur. Dövlətin yığılmış insan kapitalı beynəlxalq inteqrasiya prosesində ölkənin inkişaf səviyyəsinin təyin edən amillərdən biridir.

Avropada ömür uzunluğu 66.1 (Rusiya Federasiyası) ilə 79.7 yaş (İsveç) arasındadır. 68,5 il ömür sürən Azərbaycan Respublikası, Norveç, İsveç, İspaniya, İsveçrə, Fransa, İtaliya və İspaniya adlı inkişaf etmiş ölkələrdən 10 və ya lap çox il geri qalır. Artıqlıq yalnız Ukrayna, Moldova və Rusiya Federasiyası ilə müqayisədə müşahidə olunur.

Ümumiyyətlə, Ümumdünya İqtisadi Forumunun özü (ÜİF) İnsan Kapital İndeksinin (Human Capital Index) üzrə ilkin reytingini açıqlamışdır. 122 dövlətin yer almış olduğu reytingdə həmin indeks təhsil, səhiyyə, səmərəli mühitin olması, işçi qüvvəsi, həmçinin məşğulluq adlı parametrlər nəzərə alınaraq dövlətlərin uzunmüddətli iqtisadi potensiallarının maksimal inkişaf imkanını qiymətləndirir.

İlk üçlük üzrə İsveçrə, Finlandiya, həmçinin Sinqapur qərarlaşmışdır. İlk onluqda da Şimali Avropanın 7 dövlətindən 6-sı, eyni zamanda Almaniya (6-cı yer) ilə Böyük Britaniya (8-ci yer) yeri almışdır.

Azərbaycan İnsan Kapitalı İndeks reytingində 64-cü pillə üzrə qərar tutmuşdur. ÜİF-in məruzəsində ölkəmiz təhsil səviyyəsinə əsasən 71-ci, səmərəli mühit mövcudluğu, işçi qüvvəsi ilə məşğulluğa əsasən 55-ci yerdədir.

Azərbaycanın ən zəif göstəricisi də uzunömürlülük, həmçinin uşaq ölümünün səviyyəsində özün göstərmişdir - 94-cü yerdədir.

İnsan Kapitalı İndeksi reytingi üzrə qonşu dövlətlərdən Gürcüstan 77, Ermənistan 73, Rusiya 51, Türkiyə 60, İran 94-cü yeri tutmuşdur.

Azərbaycan dövlətinin İnsan Kapitalı İndeksi reytingi üzrə 64-cü pillədə qərarlaşması təsadüfi deyil. Bu, ölkədə insanların sosial mühitinin daha çox yaxşılaşdırılması, insanın kapitalının prioritet məsələ olaraq irəli çəkilməsi ilə əlaqəlidir. Faktlara diqqət edək. Ötən 10 il ərzində həyata keçirilmiş iqtisadi siyasət sayəsində əhalinin gəlirləri təqribən 6 dəfə çoxalaraq 2012-ci il 34,7 mlrd. manat olmuşdur. Bu zaman ərzində sahibkarlıqdan əldə olunan gəlirlər 9 dəfə, mülkiyyət üzərindən gəlmiş gəlirlər 45 dəfə, işçinin əmək ödənişləri də təqribən 7 dəfə artıbdir. Yoxsulluq səviyyəsi 49%-dən 6%-ə dək azalmışdır.

Müasir dünya təcrübəsinə görə, insan kapitalı inkişafı davamlı iqtisadi artımın başlıca şərtlərindən biridir. Dünya Bankı ilə BMT İnkişaf Proqramının tərəfindən aparılmış tədqiqatlardan məlum olur ki, son dövrlər bir çox dövlətlərdə milli sərvət strukturunda nəzərə çarpacaq dəyişiklik baş verir. Bu, özün iqtisadiyyatda aksentin fiziki kapitalın özündən insan kapitalına yönəldilməsində büruzə verir. Hal-hazırda inkişaf etmiş dövlətlərdə insan kapitalı həcmi daha 75 faizə çatır.

Təhlil göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında kifayət qədər yüksək yığılmış insan kapitalı respublikanın Avropa İqtisadi Birliyinə inteqrasiyasının əsas amillərindən biridir.

III FƏSİL. İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFININ PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. III minilliyin tələbləri, insan kapitalının inkişafında hədəflər və onların istiqamətləri

İqtisadiyyatda insan kapitalı fərdlərin gələcəkdə gəlir qazanmaq üçün müəyyən bir vaxt ərzində xalq təsərrüfatında istifadə olunan investisiyalar hesabına toplanan yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, fərdi keyfiyyətləri və əmlakındakı motivasiyasının məcmusu olan bir kateqoriya olaraq başa düşülür.

“İnsan kapitalı” müasir cəmiyyətimizin inkişafındakı əsas tendensiyaları anlamaq üçün əsas bir konsepsiyadır, bugünkü Azərbaycanda xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Müasir təşkilatların, bölgələrin, ölkələrin və fərdlərin rəqabət qabiliyyətini təyin edən əsas parametr, bilik, bacarıq, fiziki sağlamlıq, yenilikçi potensial fondundakı investisiya nəticəsinin ayrılmaz bir qiymətləndirməsi olaraq formalaşmış və yığılmış insan kapitalının səviyyəsidir. Son illər Azərbaycan iqtisadiyyatında insan kapitalı formalaşması və səmərəli istifadəsi meyllərinin öyrənilməsi kompleks tədqiqatlarda xüsusilə aktual olmuşdur.

İnsan kapitalı əhalinin gəlirlərini artıran bir amildir, yüksək inkişaf səviyyəsi təşkilatların rəqabət qabiliyyətinin artmasına və milli rifahın artmasına yardım edir. İnsan kapitalı formalaşması bir çox amilləri birləşdirərək və müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilir; müxtəlif formalarda gerçəkləşdirilə bilər və insan həyat dövrünün bütün mərhələlərindən keçə bilər. İnsan kapitalın müəyyən bir quruluşu və keyfiyyəti iqtisadi böyüməyə, insanların iqtisadi, həmçinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən insan kapitalının strukturuna, yüksək keyfiyyətə malik insan kapitalının formalaşmasına kömək edən amillər nəzərə alınmaqla müasir yanaşmaların hazırlanmasına və tətbiqinə ehtiyac var. İnsan kapitalının formalaşması üçün təsir edən əsas amillər barədə analitik məlumatlar vacib görünür.

Azərbaycan insan kapitalının araşdırılması və qiymətləndirilməsi ilə məşğul idi. Qərb insan kapital nəzəriyyələrini Azərbaycan şərtlərinə uyğunlaşdırdı.

Monoqrafiyasında insan kapitalı iqtisadi sistemin inkişafı üzrə əsas məhsuldar və sosial faktor hesab olunur.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında və bütün dünyada müasir, çağdaş iqtisadiyyatın ən vacib sosial-mədəni amillərindən birinə çevrilmiş insan kapitalının formalaşması, möhkəmlənməsinə və inkişaf etməsinə xüsusi olaraq diqqət yetirilir. Bu səbəbdən də, ölkəmizdə reallaşdırılan sosial-iqtisadi islahatlar zamanı bütün ölkə vətəndaşlarının rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir. Prezidentimiz İlham Əliyevin söylədiyi kimi, insan kapitalı, Azərbaycan vətəndaşının sosial-iqtisadi rifahının yüksəldilməsi, ölkənin yüksək inkişaf etmiş ölkələr arasına daxil olması reallaşdırılan çoxşaxəli islahatların ən başlıca hədəflərindən biridir (Zamanova M. 2017).

Həmçinin, iqtisadi subyektin rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəldilməsinə imkan yaradan sosial yönlü siyasət yaradılması və reallaşdırılması strategiyası vacib prioritetlərdən birini təşkil etməkdədir. Bunlardan hər biri müvafiq olaraq fəaliyyət istiqamətlərini əhatə edən dövlət proqramlarında, strateji konsepsiyalarda öz əsas ifadəsini göstərir.

Bura insan kapitalının şərtləndirən bir çox vacib amillərə diqqət göstərmək gərəkdir. Qeyd etməliyəm ki, uğur qazanmaq üçün güclərin məqsədyönlü olaraq düzgün strategiya seçmək əsas şərtlərdən biridir. Təcrübələrdən də görüldüyü kimi insan kapitalına xüsusi diqqət göstərildikdə ümumi planlaşdırma və idarəetməni reallaşdıran müəssisələr daha uğurlu olaraq fəaliyyət göstərir, uyğun fəaliyyət istiqamətlərində orta mənfəətlə müqayisə etdikdə daha çox qazanc, mənfəət qazanırlar. Bu, həm dövlətin, həm cəmiyyətimizin strateji maraqlarına uyğun gəlir.

İnsan kapitalının yaradılmasında, inkişaf etməsində elmi-konseptual yanaşmaların rolu böyükdür. Bu, eyni zamanda dövlətin sosial siyasətinin təməl şərtlərindən birini təşkil etməkdədir. “İnsan kapitalı” anlayışı iyirminci əsrin ortalarında elmə gətirilmiş və daha çox iqtisadi anlayış olaraq işlədilir. Müvafiq terminin yaradıcıları olaraq Amerika iqtisadçıları, iqtisadiyyat sahələrində Nobel mükafatı laureatları qazanan Teodor Şults (Theodore Schultz) ilə Harr Bekker (Gary Becker) sayılır.

Hal - hazırda Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının sürətinə əsasən, dünyada birincilik edən dövlətlərdən biri sayılır. Reallaşdırılan geniş islahatların, çoxşaxəli infrastruktur layihələrin nəticəsi zamanı ölkəmizdə dinamik olaraq inkişaf etmək davamlı hala çevrilib. Regionda inkişaf etmə göstəricilərinə əsasən alternativsiz birinci olan Azərbaycan qısa müddətdə böyük miqyaslı infrastruktur, sənaye ,həmçinin sosial layihələri reallaşdırıb. BMT İnkişaf Proqramının hesabatlarına görə, 169 ölkələr sırasında Azərbaycan son 5 il müddətində insan kapitalının inkişafı üzrə ən vacib müvəffəqiyyətlər qazanmışdır. İnsan kapitalının inkişaf etməsi indeksə əsasən 2005-ci il Azərbaycan 101-ci yeri tutmuşdur olmuşdur və 2010-cu il nəticələrinə əsasən ölkənin ən yaxşı göstəricisi olan 67-ci yerdə olmuşdu.

2011-ci il Azərbaycan həmin pozitiv dinamikanı qoruyaraq saxlayıb, daha çox möhkəmləndirib. Həmin tendensiya 2012-ci il birinci rübündə də yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir. Məhz bunun nəticəsidir ki, əvvəlcə orta insan inkişaf indeksli ölkələr qrupuna aid edilən Azərbaycan hazırda insan potensialının yüksək inkişaf etdiyi ölkələr siyahısına daxil edilir.

Bu, Azərbaycanın qazandığı ən böyük uğurlardandır, ölkənin strateji inkişaf etmə perspektivinə əsasən, yeni uğurların qazanılmasına obyektiv zəmin yaradır. Eyni zamanda, davamlı tərəqqinin genişlənməsi və dünyada inkişaf etmiş ölkələrin sırasına daxil olmaq məqsədilə bir çox vacib işlər reallaşdırır ki, bu işə Azərbaycanın vacib, strateji hədəflərindən biridir. Strateji planlarda belə genişmiqyaslı planları reallaşdırmaq və strateji məsələlər tam olaraq həll olunması üçün gələcəkdə reallaşdırılacaq layihələrin inkişaf etməsini tədricən aşağıdakı tövsiyələrə əsasən aparmaq təklif edilir:

- cari insan kapitalının inkişaf etməsi istiqamətində dünyada olan təcrübənin elmi tədqiq və optimal, əhəmiyyətli istifadəsinin davamı;

- milli, regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, ölkəmizdə istifadə olunması üçün uyğun olan insan kapitalı toplanmasının səmərəli metod və vasitələrinin müəyyən olunması;

- insan kapitalının davamlı inkişaf etməsi üzrə milli strategiyanın mühüm konseptual müddələrinin inkişaf etməsi və onun effektiv şəkildə tətbiqi edilməsinin müasir mexanizmlərinin işlənilməsi və yaradılmasıdır.

Bununla bağlı olaraq Prezident İlham Əliyevin özü dəfələrlə qeyd etmişdir ki, Azərbaycan dövlətinin apardığı siyasətin əsas məqsədi neft - “qara qızıl”ı insan kapitalına çevirməkdən ibarətdir: “Neftimizi, belə ki, “qara qızıl”ı insan kapitalına çevirə bildik. Siyasi və iqtisadi islahat sahəsində aktiv siyasət ilə enerji siyasəti sayəsində biz son üç il müddətində iqtisadi artımı 96% səviyyəsinə qaldıra bildik. B dövr ərzində, adətən, iqtisadi islahat siyasəti və enerji strategiyasının sayəsində bizlər dünyada iqtisadiyyatı ən sürətli inkişaf edən dövlət olmuşuq”.

Azərbaycanda insan kapitalı fondunu yaratmaqla dövlət və özəl sahənin ən müasir bilik və texnologiyaları öyrənmiş kadrlarla təmin edilməsinə nail ola bilərlər.

Azərbayca Respublikasının həm respublikanın sərhədlərindəki, həm də xarici dövlətlərin nüfuzlu elm və təhsil təşkilatlarındakı peşəkar, gənc kadrlar müasir dünyanın elmi, texniki, həmçinin mədəni tərəqqisinin Respublikamıza geniş şəkildə nüfuz edilməsini müəyyənləşdirir (Məmmədov F. 2010).

Azərbayca Respublikasının qazandığı valyuta gəlirinin insan kapitalına çevrilməsi hazırda sosial-iqtisadi siyasətin başlıca hədəfindən birinə çevrilmişdir. Dövlət insan kapitalı ilə əlaqəli olaraq xüsusi ixtisaslaşmış struktur formalaşdırmaq təşəbbüsü olduqca təqdirə layiqdir. İnkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, hökumət bu təşəbbüsü həyata keçirməklə məntiqi və yüksək idarəetmə qabiliyyətinə malik olan güclü insan kapitalı bazası yaratmaq imkanı əldə etməkdədir ki, həmin strateji inkişaf perspektivinə əsasən böyük hədəflərə hesablanmış addımdır. Müasir şəraitdə, bütün sosial-iqtisadi inkişafın kökündə insan kapitalı dayanır. İnkişaf etmiş ölkələrin ən vacib sərvəti, kapital fond məhz zəngin bilik və təcrübəsi olan insanlardır.

İnşa edilən körpülər, yollar, elektrik stansiyası, su-kommunal xidmət vasitələrinin bərpa edilməsində, inşasında əsas maliyyə mənbəyi neftdən əldə edilən gəlirlərdir. Neftdən əldə edilən gəlirlər hesabına həyata keçirilən idarəetmə sisteminin yaxşılaşdırılması isə Respublikamızın hər il dünyada qabaqcıl

texnologiyaları tətbiq edən dövlətlər arasında reytinginin yüksəlməsinə təkan yaratmış olur.

3.2. İnsan kapitalının inkişafına istiqamətlənən dövlət tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi

Dövlətin nəyə çalışması lazım olduğu sualı uzun müddət mütəfəkkirləri maraqlandırır. Ölkə hansı hədəfləri axtarmalıdır və dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyi üçün hansı meyarlar mövcuddur? Vaxt keçdikcə bu sualları cavablandırmaqda vurğu getdikcə fərdə yönəldi. Nə qədər qərribə olsa da, insanı dövlətin hədəflərinə qoyan ilk iqtisadçılar idi. İngilis iqtisadi nəzəriyyəsinin klassikası W. Petty belə yazırdı ki, suverenliyin böyüklüyü və şöhrəti xalqın sayına, bacarığına və zəhmətinə əsaslanır. A. Smith həmçinin hər hansı bir dövlətin çiçəklənməsinin mübahisəsiz mülkünün onun əhalisinin artması olduğuna inanırdı. Bu baxışlar hələ 17-18-ci əsrlərdə mövcud idi və dövrümüzdə qədər aktuallığını itirməmişdir. Həmçinin, informasiya cəmiyyətində insan kapitalı milli sərvət və onun zəruri elementinin təkrar istehsalında ən vacib amildir. T. Schultz, ABŞ iqtisadiyyatının nümunəsini istifadə edərək insan kapitalına yatırımdan əldə edilən gəlirin fiziki (maddi) kapitalla qoyulan gəlirdən daha çox olduğunu sübut etdi. Buradan belə çıxmaqdadır ki, insan imkanlarını aşağı səviyyədə reallaşdıran və gəlirləri az olan ölkələr üçün səhiyyə, təhsil, həmçinin elmə sərmayə qoymaq vacibdir.

İqtisadi böyümə sürətinə deyil, davamlı insan inkişafına diqqət yetirir. Beləliklə, iqtisadiyyatın insanların deyil, insanların inkişafı üçün mövcud olduğu əsas bir prinsip təklif olundu. Xüsusi beynəlxalq bir təşkilat - Birləşmiş Millətlər İnkişaf Proqramının (BMİP) çərçivəsində 1990-cı ildən etibarən insan inkişafı ilə bağlı illik hesabatlar verilir. İnsan inkişafı və insan potensialının ölçülməsi müxtəlif ölkələrdən olan mütəxəssislərin diqqət mərkəzindəki başlıca problemlərdən biri olmuşdür. UNDP İnsan İnkişafı İndeksi, ümumiləşdirici göstəricilərdən istifadə edir (hərfi mənası “İnkişaf İndeksi” və ya “İnsan İnkişafı İndeksi” kimi tərcümə olunur). Bu indeksin yaradıcıları Megnad Desai və Amartya

Şen, bunu əvvəllər mövcud olan bir ölkənin inkişaf səviyyəsinin əsas ölçüsünə - adambaşına düşən ÜDM göstəricisinə alternativ olaraq təklif etdilər. HDİ alternativ bir GSMH ölçüsüdür, lakin GNP və HDİ eyni şeyi ölçür, çünki GSMH rifah, faydalı və ya iqtisadi rifah göstəricisidir və İƏİ-nin yaradılması insan imkanlarının səviyyəsini ölçmək üçün bir cəhddir. İnkişaf İnkişafının hesablanması metodunun daim təkmilləşdirilməsinə baxmayaraq, əsas ölçülər dəyişməz olaraq qalır - uzunömürlülük (uzun ömür yaşamaq qabiliyyəti), təhsil (bilik əldə etmək qabiliyyəti) və həyat səviyyəsi (giriş imkanı) layiqli bir yaşayış səviyyəsi üçün lazım olan mənbələrə). Bütün üç göstərici sistemi bu üç ölçüyə əsaslanır.

İqtisadiyyatda insan kapitalı fərdlərin gələcəkdə gəlir qazanmaq üçün müəyyən bir vaxt ərzində xalq təsərrüfatında istifadə olunan investisiyalar hesabına toplanan yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, fərdi keyfiyyətləri və əmlakındakı motivasiyasının məcmusu olan bir kateqoriya olaraq başa düşülür və milli sərvətin artmasına töhfə verir (Məmmədov F. 2010).

İnsan kapitalı nəzəriyyəsi XX əsr 60-cı illərdə yaranıb. Lakin yuxarıdakılara da bənzər yerlərə, siyasi iqtisad klassiklərinin əsərlərində rast gəlmək olar. Nəzəriyyənin yaranması və inkişafı cəmiyyətin post-sənaye dövrünə keçməsi, müasir dünyada insanın rolunun çoxalması ilə əlaqələndirilir. İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin mühüm müddələrinin biri də onun artmasının iqtisadi inkişafın başlıca səbəblərindən biri olmasıdır, ona görə ki, insan kapitalı cəmiyyətin rifahının önəmli bir hissəsini təşkil etməkdədir. İnsan kapitalı bir dövlətin iqtisadi böyüməsində əsas amildir. Uzunmüddətli perspektivdə ölkənin rəqabət qabiliyyətinin təmin edə bilən şəxsdir. Bu səbəbdən insan inkişafı dövlət siyasətinin prioritet sahəsi olmalıdır.

Çoxsaylı tədqiqatçılar insan kapitalına investisiya yatırımı ilə bir müəssisə və ölkənin səmərəliliyinin göstəriciləri arasında kəmiyyət əlaqəsi yaratdılar. Bu əlaqə korrelyasiya və regressiya təhlili istifadə edilərək araşdırılmışdır. Bütün hesablamaların nəticələri birmənalı şəkildə göstərir.

BMT İnsan İnkişafı İndeksinin hesablamaları şübhəsiz ki, maraq doğurur. Bununla birlikdə, onların köməyi ilə bir insan, insanların psixologiyasındakı fərqi

nəzərə almadan yalnız sosial-iqtisadi cəhətlərdən qiymətləndirilir. Müxtəlif ölkələrin sakinləri psixoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər və bu, qismən əhalinin həyat səviyyəsindəki, ölkənin inkişafındakı fərqin əsasını təşkil etməkdədir. İnsan kapitalın psixoloji xüsusiyyətlərini ölçmək üçün professor A.I.Yuriev bir sıra qabiliyyətlər təklif edir: canlılıq, performans, yenilik etmə bacarığı və öyrənmə qabiliyyəti. Aşağıda bunların qısa təsviri verilmişdir.

Canlılıq bir insanın özünü çoxaltmaq qabiliyyətidir, yəni bəzi optimal şəraitdə yaşamaq və nəsil vermək qabiliyyətidir. Çoxaltmaq davam etmək, surətdə təkrarlamaq deməkdir; yenidən yaratmaq. Canlılıq insanı bir fərd, bioloji varlıq kimi xarakterizə edir.

Effektivlik bir şəxsin müəyyən bir işi lazımı miqdarda və lazımı keyfiyyətdə yerinə yetirmə qabiliyyətidir. İş qabiliyyəti bir şəxsin bir fəaliyyət subyekti kimi bir mülkiyyətidir, işdə özün göstərir və iradi bir sferaya əsaslanır.

Yenilik etmə bacarığı - bir insanın həyatın müxtəlif sahələrində yeniliklərə uyğunlaşma qabiliyyəti. Bu, xarici şərtlərdəki bir dəyişiklikdən sonra insanın şüurunu və davranışını dəyişdirmək qabiliyyətidir. Yenilik etmə bacarığı, bir şəxs kimi bir şəxsin xüsusiyyətidir (Məmmədov Z. 2010).

Öyrənmə qabiliyyəti - insanın yeni bilik, bacarıq, həmçinin bacarıq əldə etmə qabiliyyəti. Tədbiri xarakterizə edən yenilik etmə qabiliyyətindən fərqli olaraq bir insanın dəyişən şərtlərə uyğunlaşması, öyrənmə qabiliyyəti xarici mühiti özü dəyişdirmə qabiliyyətidir. Öyrənmək bacarığı bir insanın bir fərd kimi bir xüsusiyyəti, bənzərsiz, fərqli bir mahiyyətidir.

Hər hansı bir ölkənin inkişafının uzunmüddətli perspektivləri onun sağlam, həmçinin etibarlı əsasda qurulmasından asılıdır. Ölkəmizin bölgədəki əsas iqtisadi güc mərkəzinə çevrilməsi müasir Azərbaycanın yaradıcısı, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin fəaliyyəti, xüsusilə dövlət quruculuğu və dövlət quruculuğu sahəsində atdığı strateji addımlar nəticəsində mümkün oldu. Ümumiyyətlə, məqsəd və vəzifələr, orta, həmçinin uzun müddətli inkişaf istiqamətləri dəqiq müəyyənləşdirilmədən, müxtəlif sahələrdə fəaliyyət proqramları hazırlanmadan dövlətin sosial-iqtisadi həyatında köklü bir dəyişikliklərə nail olma mümkün deyil.

Son 15 il müddətində Prezident İlham Əliyevin özü ulu öndərin qoyduğu təməl üzərində bir dövlət olaraq Azərbaycanın əsaslarını möhkəmləndirdi. Konkret tapşırıqlar üzərində qurulmuş dövlət başçısının məqsədyönlü fəaliyyəti ölkənin siyasi, həmçinin sosial-iqtisadi həyatı ilə əlaqəli problemlərin həlli üçün sistemli və hərtərəfli yanaşma təmin etdi, tapşırılanları yerinə yetirmək məqsədilə ən təsirli metod və vasitələrin seçilməsinə imkan yaratdı tapşırıqlar. Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafının başlıca istiqamətləri ilə imzalanmış isə əksini tapıbdir. Son 15 il müddətində Prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi altında respublikamızda iqtisadi quruculuq prosesi geniş vüsət aldı. Azərbaycan bölgənin ən perspektivli ölkəsi olmuşdu. Hər bir Azərbaycan vətəndaşının özü ölkəmizin iqtisadi gücünün və qüdrətinin durmadan artdığının şahidi olmuş, iqtisadi inkişafın nəticələrini həyat səviyyəsini yüksəltməkdə hiss etmişdir.

Dünya Bankının millətlərin sərvətindəki dəyişikliklərə dair hesabatına görə insan kapitalı dünya sərvətinin yüzdə 64'ünü, yüksək gəlirli ölkələrin yüzdə 70'ini və aşağı gəlirli ölkələrin yüzdə 41'ini təşkil edərkən, insan kapitalının meydana gəlməsindəki payı Azərbaycanda sərvət cəmi 14 faizdir, digər gəlirli ölkələrə nisbətən üç dəfə azdır. Azərbaycanda zənginliyin formalaşmasında insan kapitalının az payının səbəblərini müəyyənləşdirmək və insan kapitalının formalaşması üçün təsir göstərən sahələrdəki mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək ölkədə davamlı iqtisadi inkişafa əngəl olan problemləri müəyyənləşdirmək baxımından önəmli amildir.

Dünya Bankının bu yaxınlarda apardığı “Yaşayın, Öyrənin, İnkişaf edin: Azərbaycanın İqtisadi Böyüməsini Sürətləndirmək üzrə Strateji İnsan Kapitalına İnvestisiya” adlı bir araşdırma, Azərbaycanda sərvət istehsalında insan kapitalının az payının səbəblərini müəyyənləşdirmək üçün mühüm fikirlər təqdim edir. Tədqiqat həm də dövlətin insan kapitalının inkişafındakı fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və iqtisadi böyümənin sürətləndirilməsi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi baxımından vacibdir.

Adambaşına sərvət indeksi dörd komponentin cəmindən ibarət olmaqdadır: təbii ehtiyatlar, fiziki kapital, insan kapital və xalis xarici aktiv. Təbii ehtiyatların

dəyəri respublikada mövcud olan təbii resursların dəyərini əhatə etməkdədir. Fiziki kapitalın özü əsas fondlara binalar, tikililər, avadanlıqlar, cihazlar və s. aiddir. İnsan kapitalına gəldikdə, bunlar, əmək qabiliyyətli yaşa çatmış insanlar tərəfindən ömür boyu yaradılan endirim (gələcək dövrdə ödəniləcək (yaxud da alınacaq) məbləğin bugünkü dəyəri) əsasında hesablanmaqdadır. Xalis xarici aktiv qeyri-rezidentlərin Azərbaycanın qarşısında öhdəliklərinin rezidentlərin xarici təşkilatlar qarşısında öhdəliklərinə nisbətində bərabərdir.

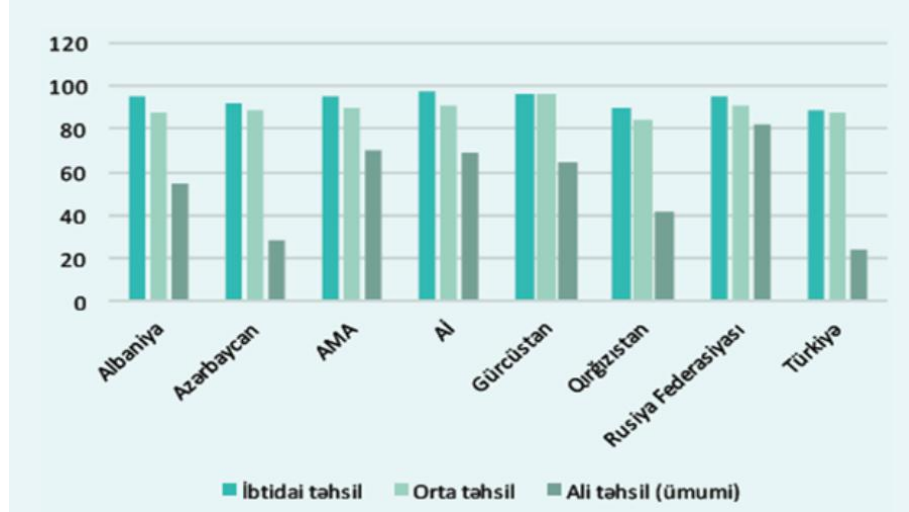
Azərbaycanda sərvət formalaşmasında təbii ehtiyatların payı 54%, fiziki kapital payı yüzdə 23,6, insan kapitalının payı yüzdə 14, xalis xarici aktivlər payı isə yüzdə 8,4-dir. Hesabata daxil olan ölkələr arasında Azərbaycan sərvət istehsalındakı insan kapitalının payına görə ən aşağı nəticələrin birinə sahib olsa da, təbii sərvətlərin ümumi sərvətdəki payına əsasən dünyada 16-cı yerdədi. Hesabatın əhatə etdiyi illər (2010-2014), resurs gəlirlərinin ümumi dövlət gəlirlərindəki payı təxminən yüzdə 80 idi.

İnsan kapitalı insanların həyatları boyu topladığı və cəmiyyətin məhsuldar üzvləri olaraq potensialının reallaşmasını təmin etmiş bilik, bacarıq və sağlamlıqdan ibarətdir. İnsan qidalanması, səhiyyə xidməti, keyfiyyətli təhsil, iş və bacarıqlara qoyulan investisiyalar daha əhatəli cəmiyyətlər qurmaq üçün lazım olan insan kapitalının inkişafına kömək edir. Bu baxımdan, tədqiqat ölkədəki insan kapitalının vəziyyətini və hökumətin insan kapitalını üç istiqamətdə inkişaf etdirmək üçün fəaliyyətini qiymətləndirir: təhsil, səhiyyə, həmçinin sosial müdafiə ilə əmək. Həmin qiymətləndirmə insan kapitalı formalaşmasının təmin edən və maneə törədən amilləri müəyyənləşdirir.

Tədqiqat Azərbaycanda təhsilin qeyri-adekvat keyfiyyəti və aktuallığını və bu sahədəki bərabərsizliyi vurğulayır. Beləliklə, 2016-cı ildə aparılan PIRLS tədqiqatının nəticələrinə əsasən, Azərbaycanımız Avropa və Orta Asiya (AMA) ölkələrinin arasında yüksək və aşağı nəticə göstərən tələbələr arasında ən böyük fərqə sahib olan ölkədir. Anketə görə, varlı ailələrdən olan şagirdlər, 700 ballıq sistemlə yoxsul ailələrin şagirdlərindən 96 bal çox topladılar. (Həmin fərq üç tədris

ilində qiymətləndirilir.) Şəhərdəki tələbələr kənd yerlərindəki şagirdlərdən 48 bal daha yaxşı idi.

Qrafik 1: Təhsil səviyyəsinə əsasən təhsilə xalis cəlb edilmə səviyyələri

Mənbə: Dünya Bankı inkişaf indikatorları, http://iqtisadiislahat.org/news/dunya_banki_azerbaycan_dunyanin_en_islahatci_on_olkesinden_biridir-1092, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

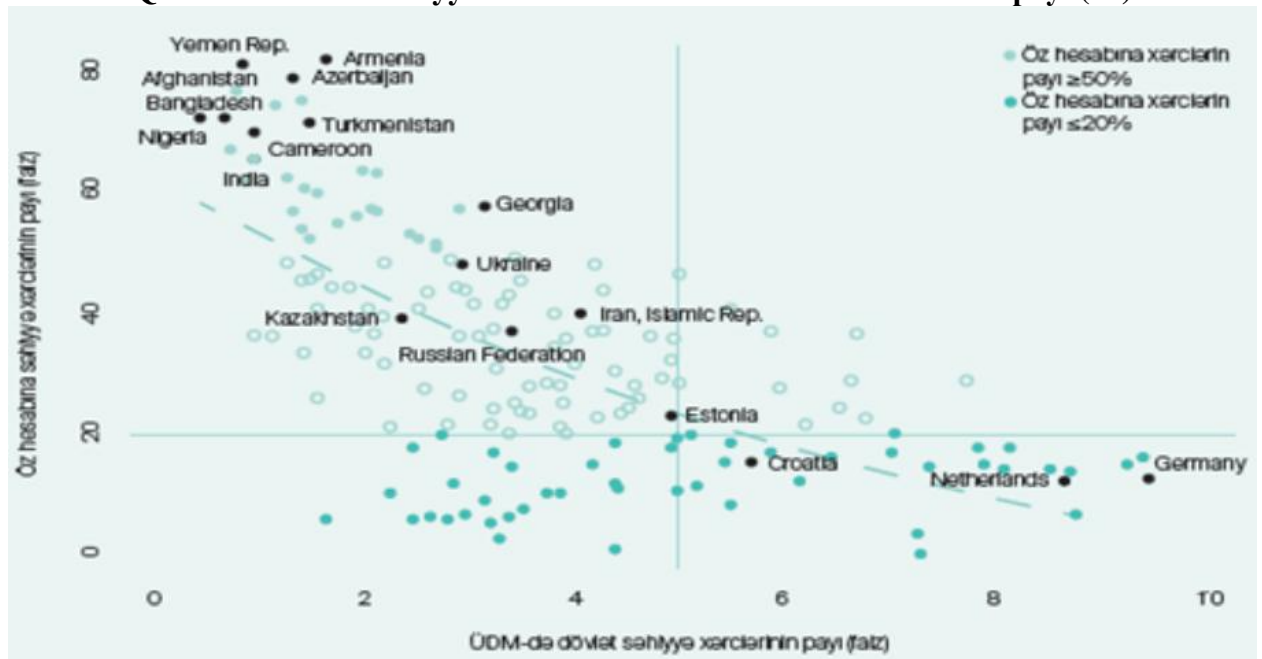
Digər diqqətçəkən məqam odur ki, Azərbaycan məktəbəqədər və ali təhsilə qəbul baxımından qonşu dövlətlər arasında ən aşağı nəticələrin biridir. Dövlət Statistika Komitəsi məlumatına əsasən, hal-hazırda Azərbaycanda 15 yaş və yuxarı yaşlı hər 1000 nəfər üzrə düşən ali təhsilli vətəndaş sayı 134 nəfərdir. Bunlar, regional və dünya ortalamasından təxminən iki dəfə azdır. Hökumət tərəfindən hazırlanan "Azərbaycanda Təhsilin İnkişaf Dövlət Strategiyası" isimli sənəddə də bildirilir ki, ali təhsil müəssisələrinin məzunlarının tərkibi iqtisadiyyatın tələbatını ödəmir və təhsil müəssisələrində ixtisaslı işçi qüvvəsi çatışmır.

Məktəbəqədər təhsildə iştirakla əlaqədar olaraq qeyd etmək gərəkdir ki, həmin problem ən çox Bakı şəhərində və bölgələrdə özünü göstərir. Beləliklə, 6 yaşınadək təxminən 200.000 uşağın 46.000-i və ya yüzdə 23-ü Bakıda məktəbəqədər təhsilə cəlb olunduğu halda, digər bölgələrdəki 6 yaşınadək 720.000 uşaqdan 73.000-i və ya yüzdə 10-u təhsil almışdır. məktəbəqədər təhsildə. Bu baxımdan bölgələrdə məktəbəqədər təhsilə qəbul səviyyəsi paytaxt Bakı ilə müqayisədə iki dəfədən artıq aşağıdır.

Ölkəmizdə İnsan İnkişaf İndeksinin təhsil baxımından digər bir zəifliyi, ümumiyyətlə digər dövlətlərdə tədqiqat və innovasiya üçün stimül rolunu oynayan ali təhsil müəssisələri arasında güclü əlaqələrin olmaması və bu qurumların stimullaşdırma potensialının çox aşağı olmasıdır. sahibkarlıq və yenilik. biznesin inkişafı. Araşdırmaya görə, bu durumun səbəblərindən biri Azərbaycanın əhalisi baxımından eyni ölçüdə olan ölkələrə nisbətən araşdırma və inkişaf üçün ən az vəsait ayırmış ölkə olmasıdır. Beləliklə, Azərbaycanda ÜDM-nin yalnız 0,2% -i tədqiqat və inkişafa sərf olunur, digər yandan rəqabətli maliyyələşmə perspektivlərinin məhdud olması sektorun inkişafı üçün mane olan səbəblərdəndir.

Tədqiqat zamanı ortaya çıxan bir başqa maraqlı göstərici də ölkədəki səhiyyə məsrəflərinin 78,6 faizinin əhali tərəfindən öz hesablarına maliyyələşdirilməsidir. Bununla birlikdə, Dünya Səhiyyə Təşkilatının özü (ÜST) həmin rəqəmin yüzdə 20 ilə məhdudlaşdırılmasını tövsiyə etməkdədir. Bu nöqteyi-nəzərdən təsirli bir sağlamlıq idarəetmə sistemi yaratmaq və xəstəliklərin erkən aşkarlanması üçün şərait yaratmaq yalnız sağlamlıq göstəricilərinin yaxşılaşdırılması baxımından deyil, həyeni zamanda dövlət xərclərinin azaldılması baxımından əhəmiyyətli bir töhfə verə biləcəyini qeyd etmək lazımdır.

Qrafik 2: Ümumi səhiyyə xərcləmələri üzrə əhalinin öz vəsaitlər payı (%)

Mənbə: ÜST Qlobal Səhiyyə Xərcləri Məlumat Bazası, 2018.

Təhsildə olduğu kimi, sağlamlıq nəticələrində də gəlir səviyyələrinə görə fərqlər var. Beləliklə, ən yüksək gəlirli ailələrdə doğulan uşaqların yalnız yüzdə 16-sı yüzdə 20-də qıtsadır, ən aşağı gəlirli ailələrdə doğulan uşaqların yüzdə 33-də yüzdə 20-si var.

Gəlir səviyyələrinə əlavə olaraq, Bakı ilə bölgələrdə səhiyyə xidmətinin göstərilməsi səviyyəsi arasındakı ciddi fərqlər mövcuddur. Bakıda əhalinin 10 min nəfəri üzrə düşən ixtisaslı həkim sayı 92 nəfər olsa da, bəzi respublika şəhərləri və Qazax və Bərdə bölgələri xaricində bu rəqəm bütün bölgələrdə 20-dən azdı ki, bu isə paytaxtdan təxminən 5 dəfə azdır.

Ölkəmizdə sosial müdafiə, həmçinin əmək səmərəliliyini qiymətləndirən araşdırmada “2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan güclü iqtisadi artım, artan məşğulluq və pensiya müavinətləri nəticəsində yoxsulluğun azaldılması istiqamətində təqdirəlayiq irəliləyişlərə imza atdı. Lakin sosial müdafiə, həmçinin əmək sahəsində olan siyasi məsələlər Azərbaycanın iqtisadi böyümə potensialını məhdudlaşdırır. Yoxsulluğun əhəmiyyətli və getdikcə azalmasına baxmayaraq, əhalinin əksəriyyəti zərbələrə qarşı həssasdır və coğrafi göstəricilər arasında xeyli fərqlər mövcuddur. Eyni zamanda, Azərbaycan iş mühitinin yaxşılaşdırılması yönündə ciddi irəliləyişlər əldə etdiyi halda, kiçik və orta sahibkarlara gəlirli maliyyəyə məhdud giriş, məhdudlaşdırıcı ticarət qaydaları və yaxşı idarəetmənin olmaması şirkətlərin inkişafına və iş yerlərinin açılmasına mane olur. Gənclərin və qadınların əmək bazarındakı iştirakı da xeyli aşağıdır və bu o deməkdir ki, Azərbaycan bütün əmək potensialından istifadə etmir.

İnsan kapitalının inkişafı üçün təsir edəcək sahələrdə irəliləyişlər əldə etmək məqsədilə konkret sahələrdə fərqli strategiyalar və təşviq mexanizmləri, təkliflər səsəndirilə bilər. Lakin Azərbaycanda insan kapitalının vəziyyətinin öyrənilməsi insan kapitalı ilə əlaqəli bir çox problemin ayrı-ayrı sosial qrup və bölgələr arasındakı ciddi sosial-iqtisadi bərabərsizlikdən qaynaqlandığını göstərir.

Bu bərabərsizliklər əhatə dairəsi tez-tez mübahisələrə səbəb olan rəsmi statistikaya əsaslanan hesablamalarda da görünə bilər. Odur ki, 2015-ci il göstəricilərinə görə Azərbaycanda milli gəlirin 10,5 mlrd. manatı (19,8%), yəni

təqribən 53 milyard manatı işçilərə əmək gəliri şəklində, 4,5 mlrd. manatı (8,4%) - dövlət. gəlir şəklində. 38 milyard manatlıq istehsal və ithalat vergiləri (% 71,8).% ümumi gəlir (qarışıq gəlir) şəklində sahibkarlara və əmlak sahiblərinə çatdı. Buradakı ümumi mənfəətə əmlak kirayəsindən kirayə gəliri, qiymətli kağızlar və depozitlərdən faiz gəliri və sahibkarlıq fəaliyyətindən bölüşdürülməmiş qazanc daxildir. Başqa sözlə, ölkədəki milli gəlirdə hər 4 manatdan təxminən 3-ü sahibkarların və əmlakın gəlirlərinin, yalnız 1 manatı işçilərin və dövlət büdcəsi payına düşür. Lakin İsveç, İsveçrə və Almaniya kimi dövlətlərdə milli gəlirin yüzdə 50-55-i işçilərə məxsusdur.

Son illərdə Azərbaycan bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafı üzrə müəyyən proqramlar həyata keçirsə də, iqtisadi gəlir və dəyərin formalaşmasında Bakı ilə digər bölgələr arasında hələ də ciddi fərqlər mövcuddur. 2019-cu ildə Abşeron yarımadası ümumi istehsalın 73 faizini və sənaye istehsalının təqribən 90 faizini təşkil edirdi. Təəssüf ki, bu bərabərsizlik xərclənən vəsaitin bölüşdürülməsində özünü göstərir. Keçən il ölkənin əsas kapitalının 73% -i Abşeron yarımadasına yönəldilmişdir. Başqa sözlə, əsas fondlara ayrılan hər dörd manatından üçü coğrafi olaraq ölkə ərazisinin yeddi faizinə xərclənir.

Dövlət fondları bölgələr arasındakı sosial-iqtisadi bərabərsizliyin azaldılmasına və insan kapitalının inkişafına önəmli təsir göstərir. Lakin daha müvəffəqiyyətli nəticələr əldə etmək məqsədilə regional inkişafa yeni yanaşmalar lazımdır. Burada müxtəlif təşviq və təşviqlər kimi iqtisad həll yollarına əlavə olaraq, yerli hökumətlər tərəfindən formalaşdırılan gəlir mənbələri və bələdiyyələrin səlahiyyətləri, daha əhatəli regional idarəetmə siyasəti, şəffaflıq və hesabatlılıq kimi institusional dəyişikliklərə ehtiyac vardır.

Qeyd etmək gərəkdir ki, belə addımlar təkə regional idarəetmə sahəsində deyil, digər sahələrdə də atılmalıdır. Ev təsərrüfatlarının təhsil, həmçinin səhiyyə xərcləri insan kapitalının formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Ancaq bu istiqamətdə kifayət qədər vəsaitin ayrılması bütün ailələr üçün mövcud deyil. Bu səbəbdən dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən layihələrin hədəfli və təsirli olmasını təmin etmək məqsədilə əlavə addımlar atılmalıdır.

Ümumiyyətlə qeyd etmək mümkündür ki, insan kapitalının inkişaf etməsi ilə əlaqəli fəaliyyətlər iki yöndə həyata keçirilə bilər. Burada dövlət öz layihələrinin və investisiyalarının səmərəliliyini və effektivliyini artırmalı, bu fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi zamanı şəffaflıq və hesabatlılığı artırmalı, maraqlı qrupların iştirakını təmin etməli və rəqabət şəraitində vətəndaşların iqtisadi fəaliyyətlərdə sərbəst iştirakı üçün imkan yaratmalıdır. Həmin vəziyyətdə həm adamların sosial-iqtisadi rifahının yüksəldilməsi, eyni zamanda insan kapitalının inkişaf etməsi üçün səmərəli şərait yaradılacaqdır.

Uzun illərin təcrübəsindən məlum olur ki, elm ilə təhsil hər bir ölkənin dayanıqlı sosial-iqtisadi, həmçinin mədəni yüksəlişində önəmli rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, müasir dövrün tələbinə cavab verən aktiv maarifçilik kursunun gerçəkləşdirilməsi, mütərəqqi yeniliklərin tətbiq edilməsi yolu ilə milli təhsil sistemimizin modernləşdirilməsi, bir ictimai-iqtisadi formasıyadan başqasına keçid mərhələsində həmin sahədə özünü büruzə verən obyektiv problemlərin ortadan götürülməsi son 16 il ərzində ölkəmizdə aparılan dövlət siyasətinin ayrılmaz tərkibinə çevrilmişdir. Unudulmaz rəhbər Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin daimi inkişafının tək yolun məhz yüksək təhsildə, xalqın maariflənməsində görmüş, ölkədə fundamental, həmçinin humanitar elmlərin inkişaf etməsi üçün bütün önəmli tədbirləri həyata keçirmişdir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev elm və təhsilin inkişafı üçün milli dövlət yaradıcılığı prosesinin zəruri əsası olaraq yanaşmış, millətin intellektual səviyyəsinin yüksəlməsini önəmli vəzifələrdən biri saymışdır. Undulmaz rəhbər hələ dövlətə birinci rəhbərliyi dövrü Azərbaycanın təhsilinin tərəqqisinə əngəl olan bəzi amilləri aradan götürmüş, mövcud potensialı dövlətin gələcək inkişafının elmi əsas üzərində qurulması, mədəni-intellektual resursların gücləndirilməsinə, layiqli vətəndaşlar yetişdirilmə işinə səfərbər etmişdir. Məhz həmin illərdə ölkədə uşaq bağçaları, məktəb, ali və orta ixtisas müəssisəsi üçün yeni binalar tikintisi geniş vüsət alıb, təhsil infrastrukturunu modern standartlar çərçivəsində təkrar qurulmuşdur. Bu dövrdə humanitar, həmçinin fundamental elm sahələri üzrə də xeyli irəliləyişlər əldə olunmuş, elmdə, təhsildə əldə edilən müvəffəqiyyətlər xalq

təsərrüfatının ən ayrı-ayrı sahələrində tətbiqi xeyli nəticələr vermişdir. Cəmiyyət inkişaf etmə prosesinin elmi-intellektual əsas üzərində qurulan yeni mərhələsinə qədəm qoyub, ölkədə ixtisaslı kadrlar hazırlamış onlarca ali, həmçinin orta ixtisas məktəbləri açılıbdır.

Dahi rəhbərin bu illərdə Azərbaycan elmi, təhsili və ümumilikdə milli mədəniyyətimizin inkişaf etməsi uğrunda gördüyü işləri heç də bunlarla məhdudlaşmamışdır. O dövr böyük dövlət xadimi ölkəmizin görkəmli ziyalılarını sovet imperiyası sərt təhdidlərindən qoruyub, irslə varislik arasında olan əlaqələri təzədən bərpa etmişdir. Heydər Əliyev millətimizin ən böyük düha sahiblərin abidələrin ucaltmış, onların əsərlərini hətta Azərbaycanda, ümumi olaraq bütün dünya üzrə təbliğ etdirərək xalqın tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatını yaşatmış, ümumilikdə, milli yaddaşın qorunaraq gələcək nəsillərə çatdırılmasının təmin etmişdir. Həmin dövrdə milli yaddaşı qoruyaraq saxlamış və inkişaf etdirmiş Bakı Dövlət Universiteti üçün hərtərəfli qayğı isə ulu öndərin uzaq hədəfə hesablanmış təhsil strategiyasının əsas mahiyyətini təşkil etmişdir.

Elmi və təhsilin inkişaf etməsi, milli-mənəvi dəyəərə həssas münasibət azad Azərbaycan Respublikası rəhbərliyi dövründə isə ulu öndərimiz Heydər Əliyevin fəaliyyətinin daha leytmotivini təşkil etmişdir. Dövlət müstəqilliyinin ilkin illərində respublika rəhbərliyinin səriştəsizliyi nəticəsində tənəzzülə uğramış həmin sahələr belə ki, Heydər Əliyevin millətimizin ısrarlı tələbi sayəsində hakimiyyətə qayıdışı sonrası inkişaf etmək üçün başlamışdır. 1993-cü il iyun ayı Bakıya qayıtmış ümummilli liderimiz Heydər Əliyev ictimaiyyət nümayəndələr ilə birinci görüş yeri olaraq Elmlər Akademiyasını seçərək intellektual potensial daşıyıcıları sayılan ziyalıların cəmiyyətdə olan roluna xeyli önəm verdiyini yenidən təsdiq etmişdir. 1994-cü il BDU 75 illik, 1999-cü il 80 illik yubileylərinin ölkə miqyasında qeyd edilməsi də ulu öndərin milli inkişaf prosesində nüfuzlu elm və təhsil müəssisələrinin roluna necə böyük qiymət verməsini bir daha göstərir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin “Azərbaycanda təhsil sahəsindəki islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası yaradılması barədə” 30-u mart 1998-ci il imzaladığı sərəncam, eyni zamanda 15-i iyun 1999-cü ildə təsdiqlənmiş olduğu

“Azərbaycan Respublikası təhsil sahəsindəki islahat Proqramı” təhsil islahatının uğurla gerçəkləşdirilməsi, ölkəmizdə təhsil standartlarının yeni dövr tələblərinə uyğunlaşdırılma prosesinə xeyli təkan vermişdir. Həmin sənədlərdə müəyyən edilən vəzifələrə müvafiq olaraq milli təhsilimizin məzmun baxımından inkişaf etdirilməsi, müasir dünya təcrübəsi ilə milli ənənələrin əsasında inkişafı təmin olunmuş, azərbaycançılıq ideologiyasının özündə əks etdirmiş tədris proqramı, çoxsaylı dərslər hazırlanmış, müxtəlif təhsil sahələri ilə fənlər üzrə təzə standartlar tətbiq olunmuşdur.

Ümummilli liderimizin “Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi barədə” 13-ü iyun 2003-cü il tarixi fərmanı, həmçinin “Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəbinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinin haqqında” 4-ü oktyabr 2002-ci il tarixi sərəncamı və başqa sənədlər təhsil sisteminin modernləşdirilməsi cəhətdən xeyli əhəmiyyətə malikdir. Həmin illər ərzində ömrün gənc nəslin maariflənməsi üçün həsr etmiş professorlar-müəllimlərin, elm sahəsində çalışan şəxslərin sosial problemləri isə diqqətdən kənar qalmamış, onların məvacibi ardıcıl şəkildə artırılıb, elmi-pedaqoji kontingent dövlətin qayğısı ilə əhatə edilmiş, şərəfli ictimai status hesab edilən alim-müəllim isminin cəmiyyətdə olan nüfuzu yenidən bərpa olunmuşdur.

Dünyaya nəzər yetirdikdə XX əsrin ortalarından etibarən aparıcı ölkələrin ən önəmli prioritetləri içərisində insan kapitalı yaradılmasının ayrıca yer tutduğunu görürük.

İşçi qüvvəsinin formalaşması, yaradıcılığın və insanın faydalılığının artırılması həmin nəzəriyyənin əsas istiqamətləri olaraq müəyyən edilmişdir. Bizim dövrümüzdə təbii ehtiyatların çoxluğu şərtlərin əsas göstəricisi hesab edilmir. Dünya Bankının apardığı bir araşdırma ABŞ milli sərvətinin yüzdə 76-sının insan kapitalı, yüzdə 19-un istehsal və yüzdə 5-inin təbii qaynaqlar olduğunu təsbit etdi. Avropa ölkələrində insan kapitalı yüzdə 74, istehsal yüzdə 24, təbii qaynaqlar isə yalnız yüzdə 2-ni təşkil etməkdədir. Rusiyada insan kapitalı yüzdə 50, istehsal yüzdə 10, təbii qaynaqlar yüzdə 40-dır.

Dövlət başçısı son 6 il ərzində imzaladığı 30-a qədər mühüm fərman və sərəncamla, dövlət proqramları ilə Azərbaycan elmi və təhsilin etibarlı hamisi olmasını təsdiqləmişdir. Ölkənin dövlət büdcəsində təhsilə ayrılmış xərclərin ilbə-ilə artırılması isə hökumətin bu sahənin kefiyyət baxımından yeniləşməsi məqsədilə ardıcıl və sistemli fəaliyyətlər göstərdiyini təsdiqləməkdədir. ABŞ-da təhsil sahəsinə dövlət büdcəsindən 13,5%, ali təhsilə də 1,3% vəsait ayrılır. Ölkəmizdə isə cari il ərzində təhsil büdcəsinə 10,1%, ali təhsilə də 0,8% həcmində vəsait ayrılıb.

Möhtərəm İlham Əliyevin “Alimlik dərəcələrinə əsasən vəzifə maaşlarına əlavələr artırılması barədə” 16-ı aprel 2004-cü il tarixi sərəncamına müvafiq olaraq AMEA sistemində, elmi-tədqiqat, həmçinin təhsil müəssisələrində, habelə başqa sahələrdə işləyən işçilərin elmlər doktoru, o cümlədən elmlər namizədi alimlik dərəcələrinə əsasən vahid tarif cədvəlinin üzrə vəzifə maaşlarına müəyyənləşdirilmiş əlavələrin həcmi 2004-cü il iyul ayının 1-dən 5 dəfə artırılıb.

Respublika Prezidentinin 2008-ci ilin 1-i sentyabr tarixi sərəncamına əsasən AMEA tabeliyindəki və dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilmiş başqa elm və elmi tədqiqat müəssisələri, idarələr və təşkilatlarda işləyən işçilərin əməkhaqqısı 25 faiz artırılıb.

2008-ci ilin sentyabrın 12-i Prezident İlham Əliyev elm və təhsilin inkişafı üçün xidmət göstərən daha bir önəmli sənəd imzalamışdır. Ölkə başçısının “Aspirantlar, ali, orta ixtisas, həmçinin peşə məktəbləri və peşə liseylərinin tələbələri və şagirdlərinə verilmiş təqaüdlərin artırılması barədə” sərəncamı yetişməkdəki gənc nəslin intellektual potensialın yüksəltmək, onların elm üzrə olan marağını daha çox gücləndirmə məqsədi daşıyır. Dövlət başçısının başqa bir sərəncamıyla 25 cildlik Milli Ensiklopediya hazırlanma prosesinə başlanılmışdır. 2005-ci il sentyabr ayından da tələbələr və aspirantların təqaüdü təqribən 10 dəfə artırılıb. Dövlət başçısının “Ali təhsil müəssisələrində işləyən işçilərin sosial müdafiəsinin gücləndirilmə tədbirləri barədə” 8-i sentyabr 2008-ci il tarixi sərəncamı təhsil ictimaiyyəti üzrə növbəti diqqətin və qayğısının əyani təzahürüdür.

Təhsil və elm adamları respublikamızın iqtisadi imkanları çoxaldıqca bu cür artımların ardıcıl formada davam edəcəyinə xeyli ümidlər bəsləyirlər.

Bu, dövlətin cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi sayılan insan kapitalına daha artıq önəm verdiyini göstərir. ABŞ-a, Yaponiyaya, Cənubi Koreyaya, Finlandiya və başqa inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar maddi qaynaqlardan daha çox təhsilin insan kapitalından bəhrələnmiş və hələ də sürətlə böyüyən böyük gəlirlər yaratmağa başlamışlar.

Dünya Bankı mütəxəssislərinin fikrincə, universitetlər davamlı inkişafın və bilik iqtisadiyyatına keçidin təmin edilməsində önəmli rol oynayır. YUNESKO-nun mütəxəssisləri daha da irəli getməklə, hər ölkədə zamanın tələblərinə cavab vermiş güclü insan resurslarının yaradılmasında orta məktəbdən sonrakı təhsilin rolunun çox böyük olduğunu müəyyənləşdirdilər.

11-i fevral 2004-cü il Azərbaycan Prezidenti tərəfindən imzalanmış Azərbaycan Respublikası Bölgələrinin Sosial-İqtisadi İnkişaf Dövlət Proqramı (2004-2008), Respublikanın müxtəlif bölgələrində məktəb binalarının inşasına ciddi təkan vermişdi. Həmin illər ərzində 1600-dən xeyli yeni məktəbin istismara verilməsi isə Prezidentin bu sahədəki xüsusi qayğısının nəticəsidir. Təhsil müəssisələrinin kompüterləşdirilməsi, cavan vətəndaşlarımızın virtual aləmə çıxışı və informasiya texnologiyalarıyla işləmək bacarıqlarına yiyələnməsi üçün atılmış məqsədyönlü addımlar Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin inkişaf etməsi üçün xeyli əhəmiyyətə malikdir. Təhsil, həmçinin elm sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsi zərurətə çevrilmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən, Azərbaycan Prezidenti imzaladığı "Azərbaycan Respublikasının orta məktəblərinin informasiya, həmçinin kommunikasiya texnologiyalarıyla təmin olunması Proqramı (2005-2007)" tarixi bir qərar oldu. Ölkədə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, milli təhsilin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunması və Azərbaycan əhalisinin informasiya cəmiyyətinin fəal üzvlərinə çevrilməsinə imkan verən həmin proqram uğurlu nəticələr verdi. Həmin proqramın 2005-2007-ci illər uğurla gerçəkləşdirilməsi keçirilməsi nəticəsində ümumi təhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üzrə hər 29 şagird üçün bir kompüter var idi. Bununla

birlikdə 2003-cü ildə hər 1000 şagird üçün yalnız bir kompüter var idi. 10-u iyun 2008-ci ildə təsdiqlənmiş "2008-2012-ci illər üzrə Azərbaycanda təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasına dair Dövlət Proqramı". Azərbaycanda müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından ətraflı istifadə və yüksək keyfiyyətə malik təhsil almaqla vahid milli təhsil mühitinin yaradılması.

Təhsilin səviyyəsinin müasir standartlara uyğunlaşdırma, ali və orta məktəblər daxilində tədrisin keyfiyyətini monitorinqini aparmaq, təhsil sahəsindəki mövcud problemləri vaxtaşırı təhlil etməklə lazımi tədbirlər görülməsinə nail olmaq məqsədilə ölkə başçısı İlham Əliyevin 30-u may 2005-ci ildə "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında təhsil üzrə ayrıca komissiya yaradılması barədə" sərəncam imzalamışdı. Komissiya təhsil sisteminin strateji inkişaf yönələri ilə əlaqəli təkliflər verir, fundamental islahatlar həyata keçirilməsi mexanizmləri üzərində işləyir.

Azərbaycanın Prezidentinin 31-i yanvar 2008-ci il tarixi "Azərbaycan Respublikasının ali təhsil məktəblərinin Avropa ali təhsil sahəsinə inteqrasiya etməsi ilə əlaqəli bəzi tədbirlər barədə" fərmanı da vacibdir. Sərəncamda qeyd edildiyi şəkildə, 2001-ci ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına üzvlüyü, habelə respublikanın misli görünməmiş iqtisadi inkişaf tempi, Avropa təhsil məkanı üzrə inteqrasiyanın daha da sürətləndirilməsini və bu istiqamətdə işlərin intensivləşdirilməsinə tələb edir. Sahə. ... Sərəncamdan on gün sonra, 11 fevral 2008-ci ildə, Regionların Sosial-İqtisadi İnkişaf Dövlət Proqramının icra edilməsinin dörd illik dövrünün yekunları üzrə həsr edilmiş konfrans zamanı Prezident İlham Əliyev söylədi: "2008-ci il kifayət qədər sosial infrastrukturun gücləndirilməsi üçün vəsait ayrılmışdır. Təhsilə təqribən 1 mlrd. dollar ayrılıb. Təzə məktəblər, yeni tədris binaları tikiləcək, kompüterləşdirmə prosesi davam edəcəkdir. Azərbaycanda böyüyən gənc nəslin bilikli və savadlı olmasına və bu bilik və təhsilin ölkəmizin gələcəyini təmin etməsinə əmin olmalıyıq. İnkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinə nəzər yetirsək görmək olar ki, onların inkişaf etməsi təbii sərvətlərin hesabına yox, bilik, savad, elmi, həmçinin texnoloji tərəqqi hesabına mümkün olmuşdur. Həmin yolla getməliyik və biz də

gedirik. Azərbaycanda bu istiqamətə çox diqqət yetirilir. Təhsil sisteminin maddi-texniki bazası gücləndirilməkdədir. Ümid edirəm praktik olaraq bütün infrastruktur layihələri 2-3 il müddətində həyata keçiriləcəkdir. Təhsilin keyfiyyətini və bilik səviyyəsini yüksəltmək lazımdır.

Ölkənin dinamik sosial-iqtisadi inkişafın indiki mərhələsində dövlət idarəçiliyi sahəsində müasir idarəetmə düşüncəsinə malik ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması məsələsi böyük önəm kəsb edir. Mütərəqqi Qərbin dəyərlərin dərinədən mənimsəmiş, qabaqcıl ölkələrin elmi və texnoloji yeniliklərinə yiyələnən və müasir idarəetmə məktəbini keçmiş gənclərin formalaşması problemi nəticədə tarixi bir zərurətə çevrilir. Ölkə rəhbərliyi, demokratik ölkələrin zəngin təcrübəsinə əsaslanaraq, ölkədə mükəmməl, çevik və mütərəqqi bir dövlət idarəetmə sistemi formalaşdırma niyyətindən irəli gələn müasir dünyanın tələblərinə cavab verən təlimlərə ayrıca diqqət yetirir. Azərbaycanın Prezidentinin 19-u oktyabr 2006-cı il tarixi "Azərbaycanlı Gənclərin Xaricdə Təhsilinin Dövlət Proqramı haqqında" fərmanı da bu sahə üzrə dövlət siyasətinin ardıcılığının və sistemləşdirilməsinin təmin edilməsinə yönəlib. Dövlət proqramı müəyyən elmi sahələrdə Azərbaycan gənclərinin dövlət hesabı üzrə xaricdə təhsil almasını təmin edir. Sərəncam əsasında, Azərbaycan Prezidentinin 16-sı aprel 2007-ci il tarixi fərmanına əsasən təsdiq olunmuş "2007-2015-ci illər üzrə Azərbaycanın gənclərinin xarici dövlətlərdə təhsili Dövlət Proqramı" hazırlanmışdır.

2007-2008-ci illər "2007-2005 tədris ili üçün 2007-2015 tədris ili üçün Azərbaycanın gənclərinin xarici dövlətlərdə təhsilimiz üzrə Dövlət Proqramının maliyyələşdirilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 5-i sentyabr 2007-ci il tarixi Sərəncamına görə tədris ili. Almaniyada, Cənubi Koreyada, Fransada, İngiltərədə, İspaniyada, Rusiyada, Türkiyədə və başqa ölkələrdə təhsillərini təmin etmək məqsədilə 2007-ci ildə təqdim olunmuş Azərbaycan Respublikasının Prezidentin Ehtiyat Fondundan Təhsil Nazirliyi üçün 2,2 mln. manat ayrıldı. dövlət büdcəsi. Bu baxımdan universitetlərin üzərinə böyük vəzifələr və vəzifələr düşür.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

“İnsan kapitalı”nın məzmunu, müxtəlif müəlliflər tərəfindən təklif olunan əsas təriflərinə, sistemindəki yaxınlıqda yerləşən digər anlayışlarla əlaqəsi və fərqləndirilməsinə nəzər salmaqla aşkar edilmişdir.

İqtisadi inkişafın yaradıcısı olan insan kapitalının olduğu aşkar edildi. Bundan əlavə, məlumatlar əldə etmə və onun effektiv inkişafının həlledici olduğu informasiya cəmiyyətinin formalaşması şəraitində insan kapitalının iqtisadiyyatda rolu daha da artır.

İnsan kapitalının çoxaldılması, gəliri daha da artırmaq üçün bütün subyektləri tərəfindən iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində gerçəkləşdirilir. İnsan kapitalının yenidən istehsalının əsas sahələrinin birinci növbədə təhsil və səhiyyə olduğu qeyd edildi.

Sonda onu da əlavə etmək istərdim ki, hazırda dövlətin əsas sərvətinin və mənbəyinin, məqsədinin və mövcudluğunun insanlar olduğunu anlamırıqsa, Azərbaycan insan kapitalına dəyər verməyi, inkişaf etdirməyi və rəşional istifadə etməyi öyrənməsə, onda heç vaxt həqiqətən çiçəklənən bir dövlət ola bilməyəcəyik.

Beləliklə, “insan kapitalı” dedikdə insanın bilik, bacarıq, həmçinin digər xüsusiyyətlərinin ehtiyatı nəzərdə tutulur. Bütün bu xüsusiyyətləri birləşdirən bilən ən uğurlu müddət “keyfiyyət”dir. İstisnasız olaraq hamısı insan xüsusiyyətləridir: fiziki, mənəvi, sosial. Sənlə sayda keyfiyyət yoxdur.

İnsan kapitalı nəzəriyyəsi sayəsində bir insana investisiya, “adi” investisiyalardan elə də az olmayan iqtisadi böyümə mənbəyi olaraq qəbul edildi. İnsan kapitalı nəzəriyyəsi üzrə öz əksini tapan ideyalar ölkənin iqtisadi siyasətinə ciddi təsirlər göstərmişdir. Onun sayəsində cəmiyyətimizin bir insana yatırımlara münasibəti dəyişdi. Onları bir istehsal təmin edən investisiyalar, üstəlik uzunmüddətli təsir kimi görməyi öyrəndik.

20-ci əsrin ikinci yarısı intensiv şəkildə inkişaf edən insan kapitalı konsepsiyası, tez bir zamanda “insan imkanlarını genişləndirmək” anlayışına - maddi və iqtisadi rifahı əvəz edən fürsətlərə çevrildi. Bu nəzəriyyədən birbaşa belə

çıxır ki, inkişafın hədəfi istehsal və istehlakı artırmaq üçün deyil, hətta çox deyildir; əsas budur ki, insana, ilk növbədə, sağlam bir həyatda və uzunömürlülükdə, intellektual və digər bütün yaradıcılıq qabiliyyətlərinin sərbəst inkişafında reallaşan “seçim imkanı” təqdim etməkdir.

Bakı Dövlət Universiteti isə həmin istiqamətdə öz səylərini artırmaqdadır. Bununla əlaqəli dünya təcrübəsi öyrənilir, tanınmış mütəxəssislərlə söhbətlər, müzakirələr aparılır, mühazirələr dinlənilir, təcrübələr öyrənilmək üçün ezamiyyətlər təşkil olunur.

Göründüyü kimi, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ölkəmizin müstəqil, milli ənənələr və ümumbəşəri dəyəərə, dünya təhsil standartına cavab verə bilən təhsil sistemi formalaşdırılması yönündə həyata keçirdiyi siyasət hazırda əzmlə davam etdirilməkdədir. Ölkəmizdə təhsil və elmin inkişaf etməsi məqsədilə geniş maddi-intellektual ehtiyatlar mövcuddu və bundan əhəmiyyətli istifadə ölkə başçısı möhtərəm İlham Əliyevin müəyyənləşdirdiyi başlıca prioritetlərdən biridir. Yüksək təhsil, bilik alaraq yaxşı mütəxəssis kimi yetişməyin zəruriliyi fikrinin ictimai şüurda getdikcə möhkəmlənməsi milli təhsil sistemimizin gələcəyi ilə əlaqəli kifayət qədər ürəkaçan mənzərə yaradır.

Son inkişaf konsepsiyaları postulata əsaslanır: əsas məqsəd gəlir səviyyəsi deyil, səhiyyə, təhsil, iqtisadi və sosial fəaliyyət sahələrində genişlənən insan seçimidir. Üç əsas ehtiyac var:

- 1) uzunömürlülük və sağlamlıq;
- 2) bilik əldə edərkən;
- 3) layiqli bir yaşayış səviyyəsi üçün lazım olan mənbələrə çatmaqda.

Onların məmnuniyyəti siyasi və iqtisadi azadlıqların gerçəkləşdirilməsi üçün bir şərtidir (hərəkət ilə yaşayış yeri seçimi, ailə yaratmaq, yaradıcılıq və s.). Bu ehtiyacların ödənilməsi və azadlıqların əldə edilməsi yalnız müəyyən səviyyədə maddi təminat ilə mümkündür.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dili

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2018). Yoxsulluq
2. Balakışiyev Ş. (2018) “Peşə təhsili və insan kapitalı”, “Elm”, 311 səh.
3. Əliyev R. (2010) “Güclü dövlətin əsas dayağı - insan kapitalı”, “Azərbaycan”, 278 səh.
4. Hümbətova S.İ. (2018) “İntellektual kapitalın qiymətləndirilməsi problemləri və müasir metodları” PROCEEDINGS of the International Conference on Sustainable Development And Actual Problems Of Humanitarian Sciences. Azərbaycan Universiteti, səh 78-80
5. İmanov K. (2016) “Əqli mülkiyyət və insan kapitalı”, Bakı: “Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyi”, 412 səh.
6. Məmmədov F. (2010) “İnsan kapitalı Azərbaycan üçün həqiqətən də ən önəmli və aktual məsələlərdən biridir”, “Şərq və Qərb”, 412 səh.
7. Məmmədov Z. (2010) “İnsan kapitalı elmin müasir tələblərə uyğun inkişafını tələb edir”, “Şərq və Qərb”, 248 səh.
8. Zamanova M. (2017) “Təhsildə keyfiyyətin sistemli idarəedilməsi”, Bakı: “Elm və təhsil”, 185 səh.

Rus dili

1. Беккер Г. С. (2013) Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории: Пер. с англ. / Сост., научн. ред. Р. А. Капелюшников; предисл. М. И. Левин. М.: ГУВШЭ, 425 стр.
2. Беккер Г.С. (2013) Человеческое поведение. Экономический подход., 179 стр.
3. Беляева С.С. Роль человеческого капитала в развитии предприятия, 2015, №25, стр.120-127.
4. Бжезинский З. (2014) Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. М.:, 234 стр.

5. Бондарь А.В. (2013) Знания как экономический ресурс и объект управления в постиндустриальном обществе, 241 стр.
6. Бондарь А.В. (2015) Императивы социально-экономического развития Республики Беларусь в среднесрочной перспективе, 425 стр.
7. Евсеев В. О. (2014) Инновационная экономика молодежной среды, Москва: Вузовский учебник, ИНФРА-М, 340 стр.
8. Белкин В.Н. (2010) Формирование конкурентоспособного человеческого капитала предприятия / Белкин В.Н., Белкина Н.А., Владыкина Л. Б. - Екатеринбург: Ин-т экономики УрО РАН, 132 стр.
9. Васильева Н.А. (2013) Философские аспекты мировой политики. / Н.А.Васильева. - СПб: Изд-во СПбГУ, 372 стр.
10. Зарецкий А. Д. (2016) Человеческий капитал в гносеологическом контексте социально-гуманитарного знания. Рыбинск - Сыктывкар
11. Корчагин Ю. А. (2011) Эффективность национального человеческого капитала: методика измерения. / Ю.А.Корчагин. - Воронеж: ЦИРЭ, 421 стр.
12. Корчагин Ю.А. (2011) Человеческий капитал интенсивный социальноэкономический фактор развития личности, экономики, общества и государственности. / Ю.А.Корчагин. - Москва - Воронеж, 249 стр.
13. Кулешова Р. С. Параметры человеческого капитала и модели управления / Труд и социальные отношения. 2013, № 2, стр.74-75
14. Подберезкин А.И. (2012) Национальный человеческий капитал. М.: МГИМО(У). Т. II., 149 стр.
15. Светлов И.Е. Формирование и адаптация интеллектуальных ресурсов в контексте перехода к новому технологическому укладу / Светлов И.Е. // Университета Вестник (Государственный университет управления). 2015, № 13., стр.192-198.
16. Шемякин Я. (2011) Европа и Латинская Америка Взаимодействие цивилизации в контексте всемирной истории. М. 415 стр.

İnternet resursları

1. http://www.rusnauka.com/ESPR_2006/İqtisadiyyat/14_gorbunova%20sv.doc.htm.
2. <http://www.terrakamçatka.org/nəşrlər/artidel.htm>.
3. http://www.anl.az/down/meqale/iki_sahil/2017/fevral/526682.htm
4. <http://www.anl.az/down/meqale/palitra/2010/dekabr/144996.htm>
5. [http://www.anl.az/down/meqale/iqtisadiyyat/2019/yanvar/628432\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/iqtisadiyyat/2019/yanvar/628432(meqale).pdf)
6. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2013/oktyabr/329152.htm>
7. <http://www.anl.az/down/meqale/palitra/2010/dekabr/147674.htm>
8. <https://www.sosial.gov.az/insan-kapitalinin-inkisafi-dayaniqli-iqtisadi-artimin-sas-srtlrindn-biridir>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İnsan kapitalının əsas komponentləri.....	19
Cədvəl 2: Gəlir yönümlü insan kapitalının struktur növləri.....	29

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Təhsil səviyyəsinə görə təhsilə xalis cəlb olunma səviyyələri.....	55
Qrafik 2: Ümumi səhiyyə xərcləmələrində əhəlinin öz vəsaitlərinin payı (%).....	56